

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ — ПРОФЕСОР ІСТОРІЇ Й ДИРЕКТОР УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, ОДИН ІЗ ПРОВІДНИХ ФАХІВЦІВ З ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ, ЧЛЕН НАУКОВОЇ РАДИ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ». АВТОР ДЕВ'ЯТИ КНИЖОК, ЗОКРЕМА БЕСТСЕЛЕРІВ «БРАМА ЄВРОПИ», «ОСТАННЯ ІМПЕРІЯ» ТА «УБИВСТВО У МЮНХЕНІ. ПО ЧЕРВОНОМУ СЛІДУ».

У СВОЇЙ ПРАЦІ СЕРГІЙ ПЛОХІЙ РОЗГАДУЄ ТАЄМНИЦЮ ЛЕГЕНДАРНОЇ «ІСТОРІЇ РУСІВ». ЦЕЙ ТЕКСТ НАЗИВАЮТЬ ОДИНМ З НАЙВАЖЛИВИШИХ І НАЙВІДОМІШИХ У МОДЕРНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ. АЛЕ ПОПРИ ЦЕ «ІСТОРІЯ РУСІВ» МАЛА ВСІ ОЗНАКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ МІСТИФІКАЦІЇ. СЕРГІЙ ПЛОХІЙ НАМАГАЄТЬСЯ СЯГНУТИ САМОЇ СУТІ ТЕКСТУ, НЕ ТІЛЬКИ З'ЯСУВАТИ, ХТО БУВ ЙОГО АВТОРОМ, А Й ПОЯСНИТИ ВНУТРІШНЮ ЛОГІКУ І МЕТУ ЦІЄЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ. ДОСЛІДЖУЮЧИ ІСТОРІЮ ВІДКРИТТЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ «ІСТОРІЇ РУСІВ», АВТОР ЗВЕРТАЄТЬСЯ ДО ЕПОХИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА З ПОЧАТКУ ХVІ ДО ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ, ШУКАЮЧИ ЗВ'ЯЗОК МІЖ ІСТОРІЄЮ, МІФОМ І НАЦІЄТВОРЕННЯМ ВІД НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ЧАСІВ ДО НАШИХ ДНІВ.

«ГОЛОВНЕ МОЄ ЗАВДАННЯ ЛЕЖИТЬ ПОЗА СФЕРОЮ ПОШУКУ КОНКРЕТНОГО АВТОРА "ІСТОРІЇ РУСІВ". Я ХОЧУ ПЕРЕДУСІМ З'ЯСУВАТИ ВИТОКИ ТЕКСТУ, ЯКИЙ ГІПНОТИЗУВАВ ЦІЛІ ПОКОЛІННЯ ДОСЛІДНИКІВ. Я РОЗГЛЯДАЮ "ІСТОРІЮ РУСІВ" У ЇЇ ОРИГІНАЛЬНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ, ІДЕОЛОГІЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ, ЩО ДАЄ ЗМОГУ ОКРЕСЛИТИ ЧАС ЇЇ СТВОРЕННЯ І КОЛО ПРИЧЕТНИХ ДО ЦЬОГО ЛЮДЕЙ».

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

WWW.BOOKCLUB.UA

ISBN 978-617-12-4751-2

9 786171 247512

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ
КОЗАЦЬКІЙ
МІФ

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

КОЗАЦЬКІЙ
МІФ
ІСТОРІЯ І НАЦІЄТВОРЕННЯ
В ЕПОХУ ІМПЕРІЙ

К О З А Ц Ь К И Й
М І Ф

S E R H I I P L O K H Y

T H E
C O S S A C K
M Y T H

H I S T O R Y A N D N A T I O N H O O D
I N T H E A G E O F E M P I R E S

С Е Р Г І Й П Л О Х І Й

К О З А Ц Ь К И Й
М І Ф

А В Т О Р И З О В А Н И Й
П Е Р Е К Л А Д З А Н Г Л І Й С Ь К О Ї
М И К О Л И К Л И М Ч У К А

УДК 94(477)
ПЗ9

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Авторизований переклад з англійської *Миколи Климчука*

В оформленні обкладинки використано зображення морського прапора Війська Запорозького Низового (копія кінця XIX — початку XX ст. з оригіналу XVIII ст.); роботи «Козак-бандурист» (Походження невідоме. XIX ст. Дерево, олія, 94,5 x 114. Запорізький обласний художній музей (Ж-718)); «Козак Мамай» (XIX ст.); «Панорама Львова Абрагама Гогенберга» (1617—1618 pp.); карту з *Le Grand Atlas, ou Cosmographie Blaviane, en laquelle est exactement descritte la terre, la mer, et le ciel* (1667 p.)

Дизайнер обкладинки *Аліна Ачкасова*

Науково-популярне видання

ПЛОХІЙ Сергій

Козацький міф

Керівник проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *А. В. Альошичева*
Художній редактор *А. В. Ачкасова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *О. М. Журенко*

Підписано до друку 20.02.2018.
Формат 60x90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 25.
Наклад 5000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61052, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

ISBN 978-617-12-4751-2

© С. Плохій, 2018
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2018
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2018

ЗМІСТ

Список карт та ілюстрацій.....	7
Вступ.....	15

Частина перша ЗАГАДКА

<i>Розділ 1</i>	
Поклик свободи	29
<i>Розділ 2</i>	
Козацькі аннали	42
<i>Розділ 3</i>	
Народження міфу	62

Частина друга ПО ХОЛОДНОМУ СЛІДУ

<i>Розділ 4</i>	
Серце дворянина	85
<i>Розділ 5</i>	
Козацький князь	104
<i>Розділ 6</i>	
Київський рукопис	124

Частина третя ЧАСТИНИ РЕБУСА

<i>Розділ 7</i>	
Справа часу	145
<i>Розділ 8</i>	
У пошуках мотиву	160
<i>Розділ 9</i>	
Як це було зроблено?	180
<i>Розділ 10</i>	
Козацький скарб	198

Частина четверта
НЕЗВИЧНІ ПІДОЗРЮВАНІ

<i>Розділ 11</i>	
Люди й місця	217
<i>Розділ 12</i>	
Козацькі аристократи	234
<i>Розділ 13</i>	
Звільнене дворянство	251
<i>Розділ 14</i>	
Учитель історії	271

Частина п'ята
РОДИННЕ КОЛО

<i>Розділ 15</i>	
Пропущене ім'я	295
<i>Розділ 16</i>	
Впливовий зять	315
<i>Розділ 17</i>	
Суперники	335
Епілог	359
<i>Додаток</i>	
Козацькі родини Стародубщини	377
Подяки	379
Показчик	382

СПИСОК КАРТ ТА ІЛЮСТРАЦІЙ

КАРТИ

1. Гетьманат і сусідні території у 1750-х роках	11
2. Стародубський полк у 1750-х роках	12
3. Гетьманат у складі Російської імперії (1809)	13
4. Україна у ХХ столітті	14

ІЛЮСТРАЦІЇ

1. Список «Історії русів» (бл. 1818).....	44
---	----

Першовідкривачі

2. Олександр фон Бріген	58
3. Михайло Миклашевський.....	58
4. Понурівський маєток Миклашевських.....	59

Міфотворці

5. Кондратій Рилєєв.....	77
6. Олександр Пушкін.....	77
7. Микола Гоголь	77
8. Тарас Шевченко.....	77

Підозрювані

9. Георгій Кониський.....	97
10. Григорій Полетика.....	97
11. Василь Полетика.....	98
12. Олександр Безбородько.....	98

Критики

13. Михайло Максимович.....	119
14. Осип Бодянський	119
15. Сергій Соловйов	119
16. Олександр Лазаревський.....	119

Дослідники

17. Михайло Драгоманов	120
18. Михайло Грушевський	120
19. Михайло Возняк	120
20. Олександр Оглоблин	120
21. Іван Драч — перекладач «Історії русів» (бл. 1991)	163

Герої та зрадники

22. Богдан Хмельницький	193
23. Іван Виговський	193
24. Іван Мазепа	193
25. Павло Полуботок	193
26. Василь Волков. «Петро I відвідує Павла Полуботка»	213

Козацькі аристократи

27. Ілля Безбородько	264
28. Ганна Безбородько-Ширай з доньками	264
29. Петро Завадовський	264
30. Дмитро Трошинський	264

Свідки

31. Іван Гудович	265
32. Анастасія Степанівна Полуботок	265
33. Настасія Лашкевич	265
34. Микола Бороздна	265
35. «Летописец о Малой России» (1813)	307

Конкуренти

36. В Густині. Трапезна церква. Акварель Тараса Шевченка	340
37. Степан Ширай	346
38. Микола Репнін	346
39. Віктор Кочубей	346
40. Дмитро Бантиш-Каменський	346

Моїй дружині

Карта 1

Гетьманат
і сусідні території
у 1750-х роках

 Гетьманат

РІЧ

ПОСПОЛИТА

РОСІЙСЬКА
ІМПЕРІЯ

Стародуб
Чернігів
Ніжин
Прилуки
Київ
Переяслав
Лубни
Гадяч
Миргород
Полтава
СЛОБІДСЬКА
Харків
УКРАЇНА
Ізюм

НОВОСЕРБІЯ
СЛОВ'ЯНО-СЕРБІЯ
ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ

Запорозька
Січ
ТАТАРИ

Азовське море
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

Багчисарай

Чорне море

0 100 200 300 км

Карта 2

Стародубський полк
у 1750-х роках

Карта 3

Гетьманат у складі
Російської імперії
(1809)

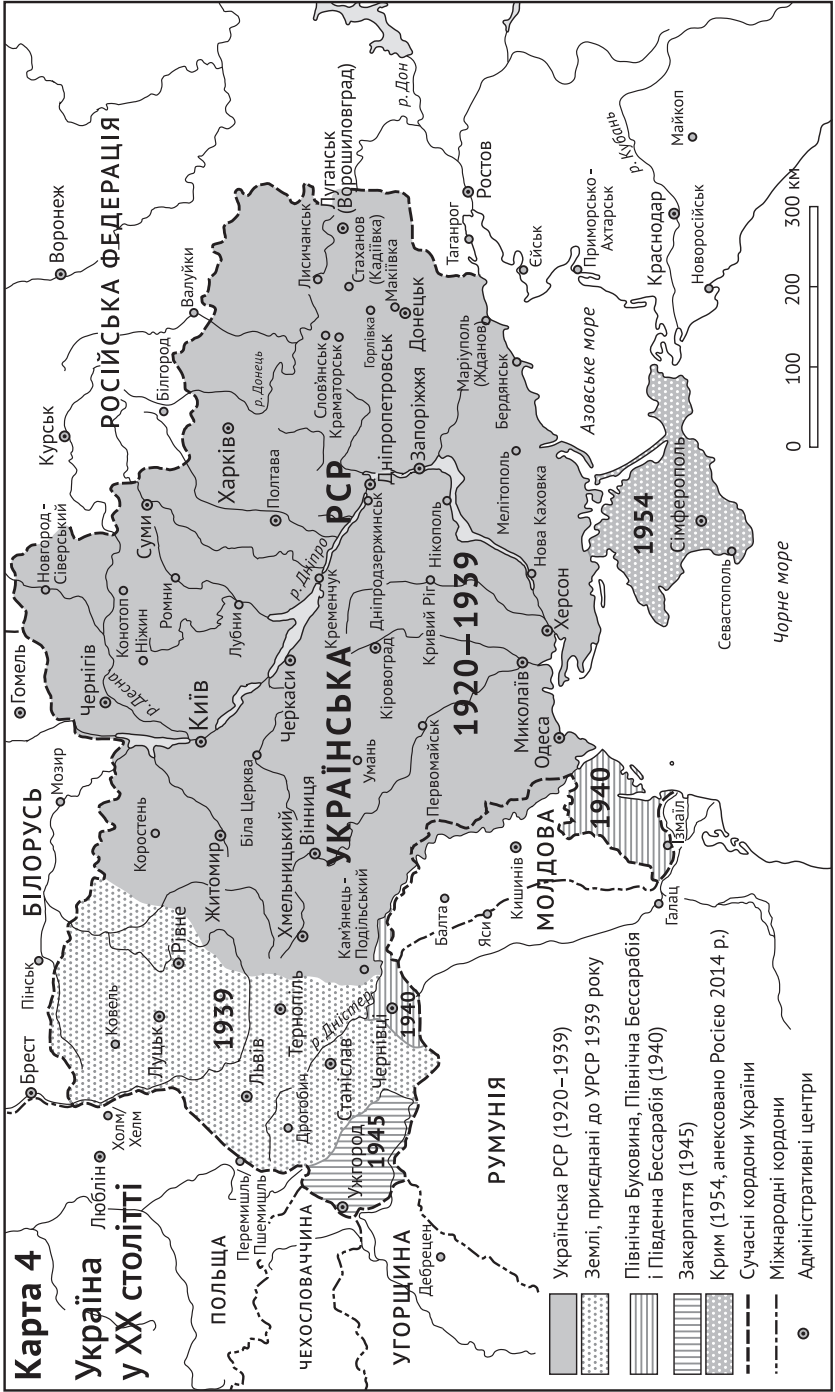
 Гетьманат

Карта 4

Україна у ХХ столітті

- Українська РСР (1920–1939)
- Землі, приєднані до УРСР 1939 року
- Північна Буковина, Північна Бессарабія і Південна Бессарабія (1940)
- Закарпаття (1945)
- Крим (1954, анексовано Росією 2014 р.)
- Сучасні кордони України
- Міжнародні кордони
- Адміністративні центри

ПОЛЬЩА
Люблін, Холм, Хелм, Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир, Біла Церква, Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Дрогобич, Станіслав, Чернівці, Ужгород, Дебрецен

УГОРЩИНА
Дебрецен

РУМУНІЯ
Кишинів, Ясси, Балта, Первомайськ, Миколаїв, Одеса, Херсон

МОЛДОВА
Кишинів

1940
Галац

1945
Житомир, Кам'янець-Подільський, Подільський

1939
Львів, Тернопіль, Дрогобич, Станіслав, Чернівці

БІЛОРУСЬ
Брест, Пінськ, Мозир, Коростень

ЧЕРНІГІВ
Гомель, Новгород-Сіверський, Сіверський, Конотоп, Ніжин, Ромни, Лубни

КИЇВ
Київ

ХАРКІВ
Харків, Полтава

1920–1939
Кіровоград, Умань, Кам'янець-Подільський, Подільський, Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Дрогобич, Станіслав, Чернівці, Ужгород, Дебрецен

УКРАЇНСЬКА РСР
Кіровоград, Умань, Кам'янець-Подільський, Подільський, Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Дрогобич, Станіслав, Чернівці, Ужгород, Дебрецен

1940
Львів, Тернопіль, Дрогобич, Станіслав, Чернівці

1945
Житомир, Кам'янець-Подільський, Подільський

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ
Воронеж, Курськ, Білгород, Валуйки, Лисиманськ, Луганськ (Ворошиловград), Стаханов (Кадівка), Макіївка, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь (Жданов), Бердянськ, Єйськ, Таганрог, Ростов, Приморсько-Ахтарськ, Майкоп, Новоросійськ, Севастополь, Сімферополь, Кривий Ріг, Нікополь, Мелітополь, Нова Каховка, Херсон

1954
Сімферополь

Чорне море

0 100 200 300 км

ВСТУП

Сонячним ранком 31 березня 1814 року парижани стали свідком події, якої місто не бачило добрих чотириста років. Зайшовши через ворота Пантен, вулиці і площі французької столиці заповнили озброєні іноземці. Перед очима шокованих, зацікавлених і часом навіть зачарованих видовищем парижан крокувала багатонаціональна армія. Окремі загони носили екзотичні, небачені в Західній Європі однострої. Попереду тисячного загону, що складався з російських, німецьких та австрійських вояків, на шарому коні їхав Олександр I — всеросійський цар, визволитель Європи і завойовник Франції. За Олександром їхала його барвіста козацька охорона — предмет інтересу і захоплення одних парижан, клопотів і тривоги інших*.

По одну руку від Олександра їхав прусський король, по другу — представник австрійського імператора. Раптом Олександр зупинився і звернувся до здивованого натовпу: «Я приїхав не як ворог; я прийшов, щоб принести вам мир і торгівлю!» Парижани зустріли його слова радісними вигуками. Це був момент тріумфу російської зброї і російського духу — ні до, ні після того нічого подібного історія не знала. Коли Йосиф Сталін після війни зустрічався в Потсдамі з Гарі Труменом, то згадав про те, як Олександр захопив Париж. У 1945 році, як в 1814-му, здавалося, що настає нова епоха: Росія падала у прірву,

---

* Усі дати до 31 січня 1918 року подано за юліанським календарем, у XIX столітті він відставав від григоріанського на дванадцять днів. Усі цитати з історичних джерел і літератури, зокрема з «Історії русів», подано сучасним правописом без перекладу. В українській науковій літературі побутують різні конвенції стосовно передавання іншомовних імен; у цьому виданні імена російських персонажів українізовано, згідно з історіографічною традицією: Петро I, Михайло Погодін і т. ін.

але змогла піднятися, розбила агресора і принесла народам Європи визволення, а світові — мир і процвітання. Проблема полягала в тому, що в обох випадках Росія пропонувала товар, якого бракувало їй самій. І в Російській імперії, і в Радянському Союзі свобода була в дефіциті, а перемога за кордоном сіяла зерна майбутньої поразки вдома¹.

Ця книжка розповідає про те, як проростало одне з таких зерен: ідея суверенітету і свободи народів. Ця ідея повільно, але невпинно утверджувалася ціле XIX століття і в ході Першої світової війни фактично підірвала Російську імперію. З усіх частин армії Олександра I саме козаки найбільше долучилися до ослаблення імперії. Цих вояків у барвистих одностроях набирали на степовому прикордонні Російської імперії. Серед російської кінноти й піхоти були й козаки з України (тоді край офіційно називався Малоросією), перейняті особливим бажанням воювати й великими сподіваннями на цю війну. Якихось кілька десятиліть тому вони мали автономну державу і власні збройні сили. Тепер козаки довели свою лояльність імперії і чекали на винагороду. Вони не сподівалися на відновлення своєї держави, але вірили, що їхні полки буде збережено, а рядових козаків, які пішли на імперську службу, буде звільнено від селянських повинностей. Саме це обіцяла їм російська держава 1812 року, коли козаки були потрібні для війни з французами. Після перемоги про ці обіцянки забули.

На 1816 рік козацькі загони в Україні було розформовано, а дворянський статус багатьох нащадків козацької старшини знову поставлено під сумнів. Козаки — покорителі Парижа стали переможцями за кордоном, але вдома зазнавали поразки. Українським козакам такий поворот подій був болісний, але цілком знайомий. Їхні попередні господарі, польські королі, століттями використовували козаків як гарматне м'ясо, залучали на державну службу в часи скрути, а потім забували свої обіцянки. У XVI—XVII століттях козаки реагували на це однаково: здійснювали бунти і починали криваві повстання, які забирали десятки тисяч життів і били по самих основах польської держави. Повстанням під проводом Богдана Хмельницького 1648 року розпо-

¹ Hartley, Janet M. Alexander I. — London and New York, 1994. — P. 124; Troyat, Henri. Alexander of Russia: Napoleon's Conqueror. — New York, 2003. — P. 187—206; Kissinger, Henry. Diplomacy. — New York, 1994. — P. 398. Про вторгнення Наполеона в Російську імперію і європейську кампанію російської армії в 1813—1814 роках див: Lieven, Dominic. Russia against Napoleon: The True Story of the Campaigns of War and Peace. — New York, 2010.

чався тривалий період воєн, який відкрив шлях до поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII століття. Унаслідок цих конфліктів суттєва частина українських козаків опинилася під владою російських царів, достатньо далекоглядних, щоб запропонувати козакам автономію, якої ті не мали або не зберегли за польських королів¹.

Тепер і в Російській імперії козацька автономія лишилася в минулому. Полки було розформовано, дворянський статус старшинських сімей поставлено під сумнів, влада наступала на традиційні станові привілеї, але ослаблені козаки вже не могли відповідати на це у звичний повстанський спосіб. Вони вдалися натомість до нетрадиційних кроків, які спершу імперія здебільшого проігнорувала. Через кілька років після закінчення наполеонівських воєн у колах незадоволеної української еліти почав ходити загадковий рукопис — історичний нарис під назвою «Історія русів». Під «русами» малися на увазі українські козаки. З тексту випливало, що козаки — це окремий від росіян народ. Наративна манера «Історії русів» дуже добре відповідала сподіванням і очікуванням доби романтизму: там були герої і лиходії, захопливі описи битв, перемог і поразок, моторошні свідчення про страшні кари. Руси з честю і славою витримували суворі випробування. Вони скинули польське ярмо і добровільно приєдналися до Російської імперії, адже з московським царем і народом їх об'єднувала спільна релігія і етнічна спорідненість. Однак нова влада ошукала сміливих, але наївних козаків і прибрала собі їхню стародавню назву Русь. Автор нарису писав, що його мета — повернути героїчному козацькому народу заслужене визнання. Однак приніс він набагато більше².

Майже чверть століття цей текст існував лише у вигляді рукопису — його активно переписували нащадки козацької старшини. Він став одним із найвпливовіших, а з погляду Російської імперії, мабуть, найбільш деструктивним історичним текстом модерної епохи. Першим під чари «Історії русів» потрапив російський інтелектуал Кондратій Рилеев, ветеран наполеонівських воєн і один із найвизначніших поетів своєї доби. Цей рукопис наснажив його написати «Исповедь

¹ Див. загальні огляди української історії: *Субтельний, Орест*. Україна: історія. — К.: Либідь, 1993; *Магочий, Павло Роберт*. Історія України. — К.: Критика, 2007; *Яковенко, Наталя*. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2009. — 4-те вид. [цю роботу перекладено також польською і російською (М.: НЛО, 2012) мовами. — *Тут і далі у квадратних дужках прим. пер.*].

² Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. — М., 1846.

Наливайки» — одну з найпристрасніших поем визвольного руху XIX століття про ватажка козацького повстання кінця XVI століття. Ця поема надихнула тисячі молодих росіян на нерівну боротьбу з урядом. «Історія русів» також захопила Олександра Пушкіна, який одним із перших надрукував уривок з цього твору. Літературну компанію поетам склав ще один геній епохи — Микола Гоголь: на «Історії русів» ґрунтуються деякі епізоди «Тараса Бульби». Попри свій глибокий український патріотизм, Гоголь, як і Пушкін, бачив в «Історії русів» прояв російського національного духу. Але молодше покоління українських інтелектуалів, духовним лідером яких був Тарас Шевченко, сприймало цю козацьку хроніку як історію національного визволення. «Історія русів», інтерпретована в такий спосіб, стала біблією українського національного руху — вона надихала тисячі українських патріотів на боротьбу за свободу своєї батьківщини.

Модерна українська нація, що постала на руїнах Російської імперії в ході революції 1917 року, використала козацький міф, утілений в «Історії русів», для легітимізації своєї держави. У 1918 році, взявши собі титул «гетьман», на чолі української держави став Павло Скоропадський, нащадок одного з гетьманів початку XVIII століття. Нова незалежна Україна не встояла під тиском Польщі і Росії, які поділили між собою українські землі, але козацька міфологія успішно пережила ці важкі часи. 1991 року Україна знову повернулася на політичну карту Європи — нову державу привели до незалежності активісти, на яких глибоко вплинула «Історія русів». Іван Драч, один із лідерів Руху, найпотужнішої самостійницької політичної ініціативи кінця 1980-х — початку 1990-х років, якраз напередодні незалежності взявся перекладати «Історію русів» сучасною українською мовою. Референдум 1 грудня 1991 року став смертним вироком Російській імперії в її новітній, радянській інкарнації. Мало який історичний твір долучився до тривалого процесу дезінтеграції імперії так, як «Історія русів»¹.

Ця книжка розповідає про те, як історія козацтва — суспільної верстви й автономної держави — перетворилася на націєтворчий міф, що допоміг розколоти російську імперську ідентичність і ліг в основу модерної української нації. Цю тему розкрито через аналіз походження та функціонування в суспільному та політичному контекстах «Історії русів».

¹ Про вплив «Історії русів» на розвиток української національної ідентичності див. частини I—III цієї книжки.

Історики й досі не дійшли згоди навіть в основних фактах про «Історію русів», зокрема щодо того, хто її написав. У передмові до цього твору сказано, що його тривалий час писали кілька поколінь православних ченців. Відтак у 1760-х роках текст зрадагував могильовський архієпископ Георгій Кониський. Нині цю версію всі відкидають. Подібно до пісень Осіана у Британії, Краледворського рукопису в Чехії чи «Слова о полку Ігоревім» у Росії, «Історія русів» виникла в епоху підробок, коли підприємливі інтелектуали активно виготовляли підробні свідoctва про народження свого народу — що давніші, то кращі. Шотландці і чехи знають імена своїх міфотворців та шанують пам'ять Джеймса Макферсона і Вацлава Ганки. Натомість українці і росіяни все ще сперечаються про своїх інтелектуальних пращурів. Думка, що «Слово о полку Ігоревім» — це віртуозна підробка, цілком утвердилася на Заході, але викликає обурення в Росії, а подекуди і в Україні. Загадка «Історії русів» має іншу природу. Майже ніхто з науковців не вірить, що її створили ченці з архієпископом Кониським. Але й через двісті років після появи цього загадкового твору історикам, літературознавцям і лінгвістам не дають спокою питання: де й коли його написано, хто його справжній автор і що саме він хотів сказати своїм твором.

З'ясовуючи походження «Історії русів», я використовую поняття «автор» в якнайширшому сенсі, припускаючи, що, можливо, твір мав кількох авторів і редакторів. За історіографічною традицією я називаю цю людину, або групу людей, займенником «він». Це не означає, що я апріорі виключаю жінок з числа можливих авторів. Ідеться лише про те, що на кінець XVIII — початок XIX століття ми не маємо історичних творів, написаних жінкою або колективом жінок. Пошук автора «Історії русів» — головна сюжетна лінія цієї книжки. Два додаткові мотиви — історія українського козацтва з початку XVI до початку XIX століття та історія відкриття, публікації і досліджень самої «Історії русів» — ілюструють зв'язок між історією, міфом і націєтворенням від наполеонівських часів до наших днів. Я простежую, як кожне нове покоління дослідників «Історії русів» перетлумачувало текст відповідно до власних потреб, проблем і моделей своєї мінливої соціальної та національної ідентичності. Таким чином, пошук автора «Історії русів» постає як історія становлення модерної української та російської ідентичностей. У книжці використано раніше невідомі архівні джерела, але головні мої висновки спираються на текстуальний аналіз «Історії русів», її джерел, прототипів і текстів-конкурентів. Я хотів,

щоб моє дослідження було доступне ширшому колу читачів, а не тільки фахівцям-текстологам, тому представив його у вигляді окремих розвідок про науковців і потенційних авторів «Історії русів».

Головне моє завдання лежить поза сферою пошуку конкретного автора «Історії русів». Я хочу передусім з'ясувати витoki тексту, який гіпнотизував цілі покоління дослідників. Я розглядаю «Історію русів» в її оригінальному політичному, ідеологічному та культурному контексті, що дає змогу окреслити час її створення і коло причетних до цього людей. На мою думку, «Історія русів» була не свідомим маніфестом російсько-української єдності чи раннього українського націоналізму (саме такі протилежні інтерпретації висунула модерна історична наука), а спробою нащадків козацької старшини виторгувати для себе найвигідніші умови входження в імперію. Позаяк імперська влада сумнівалася у дворянському статусі козацької старшини і ліквідувала залишки осібної військової організації козаків, українська шляхта прагнула популяризувати свої історичні здобутки й довести, що нащадки козацької старшини дорівнюють російським дворянам. Українська еліта початку ХІХ століття намагалася показати, що козаки стоять вище за російських дворян, адже походять від руських племен — родоначальників російської держави і династії. Парадокс, який я підкреслюю у висновках, полягає в тому, що, змагаючись за статус імперської еліти, творці козацького міфу заклали фундамент становлення нової української нації; це вело до розхитування загальноросійської ідентичності і, врешті-решт, закінчилося крахом імперії.

Одним із найцікавіших аспектів роботи над цією книжкою стала інтерпретація текстуальних спостережень і детективні пошуки в контексті історії національних міфологій. Як завважив Пол Коен у новаторській роботі про Боксерське повстання в Китаї та його історичний образ, деконструкція міфологізованого минулого «рідко минає безболісно: вона завдає втрат, часто безповоротних, подібно до тих, які несе смерть, вона буває дуже жорстокою і тому викликає рішучий опір». Однак подібна деконструкція — надзвичайно важливе завдання історії як академічної дисципліни. Не менш важливо досліджувати процес міфотворення. У цьому плані історія створення, поширення й рецепції «Історії русів» — ідеальний об'єкт дослідження, адже вона — ключовий текст у процесі перетворення козацтва з живого досвіду в історичний і національний міф. Не має значення, наскільки ідеалізовано, неточно й навіть фантастично постає козацька історія в цьому тек-

сті, — для кількох поколінь читачів він став утіленням «справжнього» минулого. За словами Коена, «щойно образи минулого утверджуються в головах (і серцях) людей, вони набувають власної правди, навіть якщо ця правда не збігається з тим, що насправді було в минулому. Такі образи несуть правду як мінімум про те, у що люди *вірять*, а отже, мусять посідати чільне місце у будь-якій історії людської свідомості»¹.

Що стосується терміна «міф», я притримуюсь означення, яке запропонував Джордж Шепфлін, дослідник східноєвропейської політики і співредактор збірки статей «Міфи і нація»: «Міф — це один з інструментів, за допомогою яких колектив, зокрема нація, встановлює та означає засади власного буття, свою систему моралі і цінностей. У цьому сенсі міф є набором переконань, зазвичай оформлених у наратив, які спільнота сповідує про себе». Згідно з Шепфліном, — а в цьому випадку він іде услід за багатьма іншими вченими, що поділяють антропологічний підхід у дослідженні міфу, — «головне значення має зміст міфу, а не його історична достовірність». «Історія русів» відповідає двом з дев'яти видів національних міфологій у Шепфліна — міфу про воєнну звитягу і міфу про етногенез. Зосереджуючись на подвигах козаків, «Історія русів» пропонувала майбутній українській нації версію походження — походження не соціальної верстви чи політичного утворення, а етнічної групи «корінних» русів. На мою думку, цим самим «Історія русів» допомогла замінити міф загальноросійської єдності на міф української історичної і культурної унікальності. Вона також зробила козацький міф наріжним каменем модерної української історичної ідентичності².

Відправною точкою в аналізі «Історії русів» яко втілення і вираження козацької міфології стали для мене роботи Джона Армстронга про роль козацького міфу в українському націєтворенні. В його означенні міф — це «інтегральний феномен, через який символи національної ідентичності набувають послідовного смислу». Для мого погляду на роль козацької міфології у формуванні української національної ідентичності важливе також спостереження Ентоні Сміта, що «міфи, спогади, символи і цінності часто можуть бути адаптовані

¹ Cohen, Paul A. *History in Three Keys: The Boxers as Event, Experience and Myth*. — New York, 1997. — P. 211—212.

² Schöpflin, George. *The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths // Myths and Nationhood / Ed. Geoffrey Hosking and George Schöpflin*. — London, 1997. — P. 19—35. Про формування української національної міфології див.: Wilson, Andrew. *Myths of National History in Belarus and Ukraine // Ibid.* — P. 182—197.

до нових обставин через наповнення новими смислами й новими функціями». Ці широкі дефініції і загальні припущення про історичні міфи добре служили мені в минулому, коли я досліджував еволюцію домодерних східнослов'янських ідентичностей та писав про вживання козацької історії і надуживання нею в пострадянській ситуації. Вони послужили також добрими теоретичними рамками і для цього дослідження, але в ході роботи я несподівано для себе виявив, що не можу більше покладатися лише на традиційну літературу про нації і націоналізм — твори Бенедикта Андерсона, Мирослава Гроха, Ернеста Гелнера і Ерика Гобсбаума¹.

Починаючи роботу над цією книжкою, я сподівався, що сліди анонічного автора «Історії русів» приведуть мене до групи мрійливих, далеких від конкретної політики інтелектуалів, головних дійових осіб стадії «збирання спадщини» у схемі націєтворення Мирослава Гроха. Але матеріал повів мене в іншому напрямку. Коло «незвичних підозрюваних», про яке йдеться у книжці, складалося з дворян, заангажованих у місцеву політику і добре інтегрованих в імперію. Серед людей, які могли бути причетними до створення «Історії русів» і вже точно її читали й поширювали, траплялися високі чиновники, які зробили кар'єру і зажили багатства, зміцнюючи та розширюючи імперію. Вони здобули освіту в імперських столицях і відправляли своїх дітей в імперські навчальні заклади, з яких ті виходили російськими літераторами. Навіщо таким людям писати, переписувати й поширювати текст, який не просто прославляє козацьке минуле, а й пропагує окрему руську націю і в кінцевому підсумку, як нам сьогодні зрозуміло, працює на повалення імперії? Щоб відповісти на це питання, я мусив враховувати не лише історіографічний контекст націоналізму і національних ідентичностей, а й контекст розвитку імперій.

¹ *Armstrong, John A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. Peter J. Potichnyj et al. — Edmonton, 1992. — P. 133; *Smith, Anthony D.* The Ethnic Origins of Nations. — Oxford and New York, 1986. — P. 3. Пор.: *Plokyh, Serhii.* Ukraine and Russia: Representations of the Past. — Toronto, 2008. — P. 168; *Плохий С.* Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. — К.: Критика, 2015. — С. 3. Панівні «модерністські» підходи в дослідженні націоналізму див. у роботах: *Андерсон, Бенедикт.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозова. — К.: Критика, 2001; *Hroch, Miroslav.* Social Preconditions of National Revival in Europe. — New York, 2000; *Гелнер, Ернест.* Нації та націоналізм; *Націоналізм* / Пер. з англ. Г. Касьянова. — К.: Таксон, 2003; *Hobsbawm E. J.* Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. — Cambridge, 1992; *Винайдення традиції* / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера; пер. з англ. М. Климчука. — К.: Ніка-Центр, 2010. — 2-ге вид.

В останнє десятиліття виник величезний інтерес до історії імперій і цілий бум літератури про стосунки імперій і націй. Особливо корисним мені здалося те, що в нових дослідженнях підкреслюється той простий факт, що національні ідеології не формуються у вакуумі, а вирастають з політичного й ідеологічного контексту імперій. Першим протагоністам нації ішлося про певні політичні цілі, але вони не конче вважали націю та імперію несумісними політичними категоріями. У недавно виданій всесвітній історії імперій Джейн Бербенк і Фредерик Купер завважили, що батьки Американської революції, як і їхні колеги на Гаїті, «використовували імперські формули і зверталися до імперських інституцій», перш ніж вирішили, що конфлікт нерозв'язний і треба відділитися. Нації не заступають імперії за один день. Їх мислять і формують у рамках, заданих імперіями, тому важливо розглядати розвиток національних ідей і міфологій у цьому історичному контексті. «Відмовившись від націєцентричного погляду на історію і засновку, що історія невпинно рухається в напрямку один “народ” — одна держава, — пишуть Бербенк і Купер, — ми зможемо розв'язати давню дискусію про те, що насправді означали поняття *демократія*, *громадянство* і *національність*, коли, де і кого ці поняття стосувалися — в самих імперіях, у боротьбі між імперіями, в мобілізації проти імперій»¹.

Саме контекст історичного, політичного й інтелектуального простору імперій виявився найприроднішим місцем для «розміщення» моїх «підозрюваних» та аналізу їхніх уявлень про історію, політику і націю. Коли йдеться про стосунки між козацькою елітою і правителями Російської імперії у XVIII—XIX століттях, слід враховувати кілька важливих нюансів. На відміну від решти соціальних, релігійних та етнічних груп у Російській і багатьох інших імперіях, старшинські нащадки були переконані (і «Історія русів» служила найкращим під-

¹ *Burbank, Jane; Cooper, Frederick*. Empires in World History: Power and the Politics of Difference. — Princeton and Oxford, 2010. — P. 221, 245. Новітня література про імперії: *Abernethy, David*. The Dynamics of Global Dominance: European Overseas Empires, 1415—1980. — New Haven, 2000; *Darwin, John*. After Tamerlane: The Global History of Empire since 1405. — London, 2008; *Ferguson, Niall*. Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power. — New York, 2003; *Lieven, Dominic*. Empire: The Russian Empire and its Rivals. — London, 2001; *Maier, Charles S.* Among Empires: American Ascendancy and its Predecessors. — Cambridge, Mass., 2007; *Miller, Alexei*. The Romanov Empire and Nationalism. — Budapest and New York, 2006 [рос. вид.: *Миллер, Алексей*. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. — М.: НЛЮ, 2006; див. також *Миллер А.* Украинский вопрос в Российской империи. — К.: Laurus, 2013].

твердженням цьому переконанню), що вони не завойовані підданці, а повноцінні члени домінантної імперської нації, мало того — найбільш давній, справжній і центральний її елемент. Вони вважали себе партнерами в імперській справі і протестували проти дискримінації з боку імперського центру. Найближча паралель до української / малоросійської ситуації в Російській імперії — це роль шотландців у формуванні й експансії Британської імперії. І контекстуалізацією «Історії русів» я чимало завдячую масиву літератури про роль художніх творів у формуванні шотландської міфології та ідентичності на тлі Британської імперії і поняття «британськості»¹.

Кенет МакНіл, один із недавніх дослідників цієї теми, вказав на «унікальні історичні умови в Шотландії, які створили професійну еліту, що претендувала на центральну роль у творенні британських імперських позицій і водночас відчувала зростання англійських політичних і культурних впливів». Ті, хто знає, яку роль відіграли у формуванні Російської імперії і російської імперської ідентичності у XVIII столітті уродженці козацької України — від знакових фігур на зразок Теофана Прокоповича та Олександра Безбородька до тисяч українських інтелектуалів, чиновників і лікарів (у певний момент українці становили понад дві третини лікарів імперії), легко впізнають паралелі між українцями і шотландцями. Так само цікаво прозвучить для дослідника російсько-українських стосунків в імперському контексті думка МакНіла, що «амбівалентність шотландських уявлень про свою відмінність відображає аномальні умови меншинної культури, яка намагається стати культурою імперською». Я доходжу такого самого висновку: подібна амбівалентність стоїть за козацьким історичним міфом, сформульованим в «Історії русів»².

¹ Див., напр.: *Davis, Leith*. Acts of Union: Scotland and the Literary Negotiation of the British Nation, 1707—1830. — Stanford, 1998; *Hall, Stefan Thomas*. The Role of Medieval Scottish Poetry in Creating Scottish Identity: “Textual Nationalism”. — Lewiston, N. Y., 2006; *Trumpener, Katie*. Bardic Nationalism: The Romantic Novel and the British Empire. — Princeton, 1997; *Yadav, Alok*. Before the Empire of English: Literature, Provinciality, and Nationalism in Eighteenth-Century Britain. — New York, 2004.

² *McNeil, Kenneth*. Scotland, Britain, Empire: Writing the Highlands, 1760—1860. — Columbus, Ohio, 2007. — P. 14. Про паралелі між українським і шотландським досвідом див.: *Velychenko, Stephen*. Empire Loyalism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707—1914: Institutions, Law and Nationality in Scotland and Ukraine // *Comparative Studies in Society and History* 39 (1997). — P. 413—441. Про паралелі між творами Вальтера Скота та образами козаків в російській літературі див.: *Kornblatt, Judith Deutsch*. The Cossack Hero in Russian Literature: A Study in Cultural Mythology. — Madison, Wisc., 1992; *Bojanowska, Edyta M.* Nikolai Gogol: Between Ukrainian and Russian Nationalism. — Cambridge, Mass., 2007 [укр. пер.: *Бояновська, Едита*. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / Пер. з англ. А. Бондаря. — К.: Темпора, 2013].

Шотландські і чеські паралелі виявилися дуже продуктивними в інтерпретації результатів цього дослідження ще й тому, що вони допомагають поставити «Історію русів» і козацький міф, створенню і поширенню якого вона сприяла, у широкий контекст європейського міфотворення. Найвідоміші автори в жанрі національної літературної містифікації, до якого прямо належить «Історія русів», — Джеймс Макферсон і Вацлав Ганка. Розлога література про підробки тієї епохи виявилася дуже корисною для аналізу походження й рецепції «Історії русів». Потреба в національному епосі після національної катастрофи або поразки, використання в такому епосі імперської мови, підкреслення історичної та культурної вищості переможеної нації над своїми переможцями, приписування авторства давно померлому авторитету з метою автентифікації підробленого наративу і його ідейного спрямування, використання підробки для «відновлення» начебто втраченої частини національного наративу і, нарешті, політична лояльність авторів подібних національних містифікацій до імперії — все це типові ознаки загальноєвропейського жанру, до якого належить «Історія русів»¹.

Питання про авторство «Історії русів» вплинуло на стратегію і структуру моєї книжки. Вона складається з сімнадцяти розділів, поділених на п'ять частин. У частині першій («Загадка») йдеться про вплив «Історії русів» на російську та українську історичну уяву, а також про обставини появи та публікації цього рукопису. У цьому розділі також подано базову інформацію про козаків і козацьку державу. У частині другій («По холодному сліду») я піддаю ревізії попередні спроби встановити таємничого автора «Історії русів». Там йдеться про дослідження окремих науковців і життєві історії «звичних підозрюваних», яким приписували авторство. Я також показую, як на пошуки автора «Історії русів» впливала ідентичність самих дослідників: коли на зміну вченим, що трималися народницьких ідеалів, приходили

¹ Про історичні підробки й літературні містифікації див.: *Groom, Nick*. The Forger's Shadow: How Forgery Changed the Course of Literature. — Basingstoke and Oxford, 2002; *Russett, Margaret*. Fictions and Fakes: Forging Romantic Authenticity, 1760—1845. — Cambridge, 2006; *Ruthven K. K.* Faking Literature. — Cambridge, 2001; *Stewart, Susan*. Crimes of Writing: Problems in the Containment of Representation. — Durham, N. C., and London, 1994. Про літературні містифікації в Росії і Україні див.: *Grabowicz, George G.* National Poets and National Mystifications // *Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí*. Studie Slovákého muzea: Uherské Hradiště 6 (2001). — S. 7—24 [укр. публ.: *Грабович, Григорій*. Слідами національних містифікацій // *Критика* 6 (2001). — С. 14—23]; *Keenan, Edward L.* Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale. — Cambridge, Mass., 2004; *Толочко, Алексей*. «История Российская» Василия Татищева: Источники и известия. — М.: НЛЮ, 2005.

дослідники, які понад усе ставили інтереси нації, мінялися й кандидатури авторів «Історії русів» та інтерпретації її головних ідей.

Дві головні частини книжки (третю і четверту) побудовано довкола питань, що їх зазвичай ставлять детективи-криміналісти: коли, де і за яких обставин відбувся акт історіографічної підробки; які були його мотиви; сам чи за допомогою спільників діяв підозрюваний; і, нарешті, хто був цей загадковий зловмисник чи зловмисники. У частині третій («Частини ребуса») я відкладаю убік інформацію, залишену нам попередниками. Озброївшись зібраними даними, я повертаюся *ad fontes*, до власне «Історії русів», з'ясовую час і місце її написання та мотиви авторів. У частині четвертій («Незвичні підозрювані») окреслено соціальне й інтелектуальне коло гіпотетичних авторів «Історії русів». Час і місце історіографічного «злочину» встановлено, мотиви і методи містифікації викрито, отже, можна повернутися до питання авторства і запропонувати новий, незвичний «склад» групи підозрюваних. Усі вони не лише були присутні у відповідний час у відповідному місці, а й мали належне походження, освіту, зв'язки й інтелект, потрібні для цього «літературного злочину». У частині п'ятій («Родинне коло») представлено корпус додаткових доказів, які дають змогу відповісти на питання, порушені у вступі і перших розділах книжки. Кожен новий розділ підводить нас до відповіді на головне запитання: хто стояв за створенням «Історії русів»? У висновках «Історію русів» розглянуто в широкому контексті історії, міфології і націєтворення на степовому кордоні Європи.

ЧАСТИНА ПЕРША

ЗАГАДКА

Розділ 1

ПОКЛИК СВОБОДИ

Стояла біла ніч — знаменита прикмета петербурзького літа. Невеличкий натовп, що зібрався удосвіта 13 липня 1826 року на Троїцькому мосту і на березі Неви під Петропавловською фортецею, спостерігав за тим, як у кронверку розгортається моторошний ритуал. Під барабанний бій із фортеці вивели кількадесят молодих чоловіків у брудних і заношених офіцерських мундирах. Їх поділили на групи й поставили перед строем солдатів, що їх ці люди колись вели у бій. Вони незворушно вислухали вирок — тривала каторга й заслання. Після оголошення вироку на в'язнів надягли кайдани, а над їхніми головами зламали шпаги — це символізувало позбавлення дворянського статусу, офіцерських звань, нагород і відзнак. Еполети і мундири спалили. Щойно ритуал «громадянської страти» закінчився і каторжників знову загнали у фортецю, охоронці вивели з воріт п'ятьох чоловіків у важких кайданах. Їх підвели до шибениці, поспіхом зведеної у кронверку фортеці. Далі сталася незапланована пауза — шукали лаву, щоб поставити в'язнів на шибеницю. Нарешті знайшли в сусідньому Училищі торговельного мореплавства. Подальша сцена вжахнула навіть катів. Під барабанний дріб з-під ніг в'язнів вибили підставки, але тільки двоє крайніх повисли в петлі, троє обірвалися. Мотузка виявилася заслабкою і не витримала ваги тіл і кайданів. Заворожений натовп затамував подих. Невже їх урятовано?

«Знаць, бог не хочет их смерти», — сказав один з солдатів, але петербурзький генерал-губернатор Павло Голеніщев-Кутузов наказав ще раз повісити в'язнів. Сценарій страти розписав особисто імператор Микола I, і загартований війнами генерал — він відзначився у Битві народів під Лейпцигом 1813 року і привіз із Парижа в Петербург новину про поразку Наполеона — мав намір виконати волю імператора до кінця. Микола хотів, щоб страту провели до четвертої години ранку. Вже була майже п'ята, сонце швидко розганяло темряву, а три чоловіки, засуджені за державну зраду, все ще були живі. Голеніщев-Кутузов наказав поквартитися. Шокованих і закривавлених в'язнів, один ледве стояв, знову підняли на поспіхом поправлений ешафот.

«Проклятая земля, где не умеют ни составить заговора, ни судить, ни вешать!» — нібито сказав один з них. Інший крикнув Голенищеву-Кутузову: «Подлый опричник тирана! Дай же палачу твою аксельбанты, чтоб нам не умирать в третий раз!» Генерал стояв незворушно. До шостої години страта нарешті закінчилася. Тіла п'ятьох в'язнів, які вважали, що віддають своє життя боротьбі за свободу, прибрали. Наступного дня їх перевезли на острів Голодай неподалік Петербурга й поховали в таємній могилі.

П'ятеро чоловіків, страчених того літнього ранку 1826 року на березі Неви, очолювали змову декабристів, організовану ветеранами війни з Наполеоном. Вони хотіли змінити політичний устрій Російської імперії. 14 грудня 1825 року, за сім місяців до страти, група молодих офіцерів-ідеалістів вивела свої загони на Сенатську площу в Петербурзі, сподіваючись повалити самодержавство, скасувати кріпацтво і скликати конституційну асамблею. Вірні царю полки оточили їхні загони і розігнали артилерійським вогнем. Повстання Чернігівського полку на Україні теж придушили. Після шести місяців слідства лідерів обох повстань повісили, учасників змови і членів декабристських гуртків вислали в Сибір або відправили в армію на Кавказ. Повстання було придушено, плани радикальної перебудови імперії (зокрема такі кардинальні кроки, як запровадження військової диктатури) зруйновано. Самодержавство перемогло в цьому конфлікті. Але приклад п'ятьох мучеників та мрії про свободу, зароджені лідерами повстання, залишилися й надихали майбутні покоління бунтівників¹.

Чоловік, який, згідно з переказами, назвав генерала Голенищеву-Кутузова «опричником тирана», був Кондратій Рилеев, тридцятилітній офіцер у відставці, управитель Російсько-американської компанії. Він був душею декабристського гуртка в Петербурзі. Саме в його квартирі народився план повстання 14 грудня 1825 року. Друг Олександра Пушкіна і сам талановитий поет, Рилеев надихав друзів і колег по змові не лише пристрасними віршами, у яких закликав віддати життя за свободу, а ще й стоїчною витримкою перед смертю. Коли

¹ Казнь декабристов. Рассказы современников // Русский архив. — 1881. — № 2. — С. 341—346; *Котляревский, Нестор*. Рылеев. — СПб., 1908. — С. 186—191; Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года на Сенатской площади в Петербурге (<http://www.patiks.ru/txt/3dekab77.shtml>). Про повстання декабристів див.: *Mazour, Anatole G.* The First Russian Revolution, 1825: The Decembrist Movement. — Stanford, Calif., 1966.

з останньою розрадою в камеру прийшов священник, Рилеев начебто узяв його руку, поклав собі на серце і промовив: «Слышишь, отец, оно не бьется сильнее прежнего»¹.

Друзі Рилеева вважали, що він передбачив свою загибель в опублікованому за кілька місяців до повстання уривку з поеми, над якою тоді працював. Поема називалася «Наливайко», а її головним героєм був лідер козацького повстання кінця XVI століття в Україні. В уривку «Исповедь Наливайки» Рилеев вклав в уста козацького ватажка такі слова:

*Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На утеснителей народа;
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю!*²

Коли Рилеев уперше прочитав ці вірші своєму другу Михайлу Бестужеву — разом зі своїм братом Миколою у грудні 1825 року він введе перші повстанські полки на Сенатську площу, — той був шокований. За спогадами Миколи Бестужева, Михайло сказав Рилееву: «Знаешь ли [...], какое предсказание написал ты самому себе и нам с тобою?» Рилеев був цілком свідомий значення свого твору. «Неужели ты думаешь, что я сомневался хоть минуту в своем назначении? — відповів поет. — Верь мне, что каждый день убеждает меня в необходимости моих действий, в будущей погибели, которою мы должны купить нашу первую попытку для свободы России, и вместе с тем в необходимости примера для пробуждения спящих россиян»³.

¹ Див.: Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года. Про Рилеева див.: *Meera, Patrick*. K. F. Ryleev: A Political Biography of the Decembrist Poet. — Princeton, N. J., 1984.

² *Рилеев К. Ф.* Наливайко (Отрывки из поэмы) // *Рилеев К. Ф.* Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 250.

³ *Бестужев, Николай.* Воспоминание о Рилееве // Воспоминания Бестужевых / Ред., статья и комм. М. К. Азадовского. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 7.

Вірші Рилеєва надихали покоління революціонерів і вільнодумців у Російській імперії. Зокрема, Віру Засулич, революціонерку-терористку, одну з перших російських марксисток, і Михайла Драгоманова, політичного емігранта, одного з найвпливовіших українських мислителів XIX століття. Драгоманов пізніше згадував: «Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, “Войнаровский” і “Исповедь Наливайки” переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом». Сам Рилеєв шукав натхнення в історичних творах і останні роки перед повстанням особливо захоплювався історією українських козаків¹.

Кондратій Рилеєв ознайомився з Україною через батька — той служив у Києві і навіть купив там будинок, який заповів сину. З козацьким стилем життя молодий Рилеєв уперше зіткнувся, повернувшись з наполеонівських воєн. У лютому 1814 року, закінчивши кадетський корпус, він у 18 років вступив на армійську службу. Зі своєю артилерійською бригадою юний Рилеєв пройшов Польщу, Німеччину, Швейцарію і Францію. У Дрездені його приймали при дворі російського губернатора Саксонії Миколи Репніна, майбутнього малоросійського губернатора, одруженого з онукою останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. Певний час Рилеєв провів у Парижі. Під арештом він свідчив, що заразився вільнодумством під час французької кампанії 1814—1815 років. Після закордонного походу полк Рилеєва повернувся в Російську імперію. Спершу він квартирував у Литві, потім під Острогозьком, маленьким містечком у сучасній Воронежській області Російської Федерації. Заснований українськими козаками в середині XVII століття, Острогозьк до 1760-х років був полковим містом. На початку XIX століття місто певний час перебувало у складі Слобідсько-Української губернії. Жителі Острогозька зберігали українські звичаї і традиції аж до XX століття².

Рилеєв провів майже три роки неподалік Острогозька, потоваришував з місцевими офіцерами й ознайомився з місцевою культурою. Там же він зустрів кохання свого життя, доньку місцевого дворянина. Наталя Тевяшова походила зі старшинської родини, один з її предків на початку XVIII століття був полковником Острогозького полку.

¹ Драгоманів, Михайло. Листи на Наддніпрянську Україну. — К.: Криниця, 1917. — С. 13.

² Там само. — С. 8—10; Котляревский Н. Рылеев. — С. 21—24. Удодов, Борис. К. Ф. Рылеев в Воронежском крае. — Воронеж, 1971. — С. 5—14.

Подавши у відставку наприкінці 1818 року і переїхавши з дружиною у Петербург, Рилеев з друзями не раз повертався сюди на літо і завжди називав цей край «Україною». У грудні 1825 року Рилеев писав Миколі Маркевичу, нащадку знаменитого козацького роду і майбутньому історику України: «Я русский, но три года жил на Украине: мало для себя, но довольно для того, чтобы полюбить эту страну и добрых ее жителей. Сверх того, Украина наделила меня редкою, несравненною женою. Уже шесть лет моя добрая украинка счастливит меня; и так к привязанности моей еще присоединяется и благодарность душевная, вечная к Малороссии»¹.

Перебравшись у Петербург, Кондратій Рилеев не забув своїх українських друзів і знайомих. У листопаді 1820 року, повернувшись у столицю з літнього відпочинку в Острогозьку, Рилеев надрукував в «Отечественных записках» листа, де вихваляв свого острогозького друга Михайла Бедрагу, відставного офіцера Охтирського гусарського полку. Охтирський полк було створено 1651 року, а 1765-го, після скасування козацької автономії, його перетворили на гусарський полк російської армії. В 1814-му полк увійшов у Париж і відзначився тим, що гусари, колишні козаки, пустили на нові мундири коричневу матерію, реквізовану в капуцинському монастирі. Імператор Олександр I був потішений вибором і наказав, щоб полкові мундири і надалі були коричневі².

Листу Рилеева передувала нотатка, яку опублікував в «Отечественных записках» відомий у той час російський поет Денис Давидов, організатор партизанського опору Наполеону і колишній командувач Охтирського полку. Давидов відзначав відвагу свого колишнього підлеглого. Михайло Бедрага походив із родини генерал-майора Григорія Бедраги. Це був вірний і сміливий офіцер, з юного віку він служив в Охтирському полку разом із двома своїми братами. Під час війни з Наполеоном він проявив виняткові командирські якості. Бедрага, однак, не дійшов до Парижа: діставши поранення в голову у знаменитій Бородинській битві (1812), він жив у самоті і безвісті в родинному

¹ К. Ф. Рылеев — Н. А. Маркевичу (Петербург. 18 октября 1825 г.) // Литературное наследство. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 59: Декабристы-литераторы / Ред. А. М. Еголин и др. — С. 153. Див. також: *Котляревский Н. Рылеев.* — С. 24—29.

² Див.: *Рылеев К. Ф. Еще о храброе М. Г. Бедраге // Рылеев К. Ф. Полное собр. соч.* — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 295—297; *Михайленко, Александр.* И жили дружною семьею солдат, корнет и генерал. — М., 2001. — Главы 1—2.

маєтку під Острогоськом. І Давидов, і Рилєєв намагалися віддати шану маловідомому героєві бодай на шпальтах популярного на той час журналу.

Нема сумніву, що Рилєєв вбачав у Бедразі саме українського козака. У присвяченому Бедразі вірші, написаному влітку 1821 року, Рилєєв згадує розмови з одним своїм острогоським знайомим (ймовірно, це був тесть поета, майор Михайло Тевяшов). Вони говорять про повстання греків проти османської влади, яке розгорталось тоді у Греції, та історію Запорозької Січі, яка була символом боротьби за козацькі вольності. Можна припустити, що Рилєєв вів подібні розмови і з Бедрагою. У вірші, присвяченому другові, він писав:

*Майор с себя снимает
Полузаржавый меч
И слезы отирает.
О прошлой старине,
О Сечи своевольной,
О мире, о войне¹.*

В очах Рилєєва острогоські козаки стали поборниками свободи й особистої незалежності, успадкованих від героїчного минулого. Жива козацька традиція збереглася тут до початку ХІХ століття. «Не за излишнее считаю сказать, что на землях острогожских не выдали крепостных крестьян до конца прошедшего столетия. Полковые земли, доставшиеся впоследствии разным чиновникам Острогожского полка, были обрабатываемы вольными людьми или козаками»², — писав він в одному з листів петербурзькій владі, виступаючи за повернення економічних свобод краю, який страждав від важких умов життя. Традиція козацьких вольностей справді не померла. Колишній кріпак графів Шереметєвих, майбутній професор російської літератури Олександр Нікітенко, який своєю свободою завдячував, зокрема, і Рилєєву, пізніше згадував, що його дід, «молчаливый, кроткий, благоразумный в трезвом виде, напившись, он имел обыкновение пускаться в толки об общественных делах, вспоминать о ка-

¹ Рилєєв К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // Рилєєв К. Ф. Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 108.

² Рилєєв К. Ф. Об Острогожске // Там же. — С. 298.

зачине и гетьманщине, судил строго о беспорядках сельсого управления»¹.

Рилеєву здавалося, що Острогозьк успадував не тільки козацький дух, але й предківську традицію свободи. 1823 року він писав про місто, у якому:

*... пленённый славы звуком,
Поседевший в битвах дед
Завещал кипящим внукам
Жажду воли и побед*².

У вірші йшлося про зустріч 1696 року в Острогозьку царя Петра I з гетьманом Іваном Мазепою — тоді співниками, а в майбутньому ворогами³.

Рилеєв не уникав політично дражливих і навіть небезпечних тем. Навесні 1823 року він почав працювати над поемою «Войнаровский» про повстання Мазепи та його наслідки. Головний герой твору — Андрій Войнаровский, молодий ідеаліст і племінник Мазепи, приєднується до повстання проти царя та їде за гетьманом на чужину. Він був представником Карла XII у Стамбулі. Дорогою з Османської імперії у Швецію в жовтні 1716 року його викрали російські агенти й доправили в Петропавловську фортецю. Потім його відправили у Якутськ, де він і помер, провівши на засланні шістнадцять років. «Войнаровский» виявився пророчим твором якщо не для самого Рилеєва, то для його товаришів, яких після поразки декабристського повстання заслали в Сибір⁴.

Найпровокативніша особливість поеми — образ старого козацького гетьмана. У передмові до поеми, яку написав Олександр Корнілович, Мазепа, цілком у традиції російської імперської історіографії,

¹ *Никитенко, Александр*. Повесть о самом себе: посмертные записки и дневник // Русская старина. — 1888. — Кн. 8. — С. 308.

² *Рилеєв К. Ф.* Наливайко (Отрывки из поэмы) // *Рилеєв К. Ф.* Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 173.

³ Про Мазепу і перехід до шведів див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і його доба. — Нью-Йорк, Париж і Торонто, 1960; *On the Eve of Poltava: The Letters of Mazepa to Adam Sieniawski, 1704—1708* / *Orest Subtelny*, ed. — New York, 1975; *Субтельний, Орест.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття. — К., 1994; *Maskiv, Teodor.* English Reports on Mazepa, Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire, 1687—1709. — New York, Munich, and Toronto, 1983.

⁴ Див.: *Винар, Любомир.* Андрій Войнаровский: історичний нарис. — Мюнхен—Клівленд, 1962.

постає своєкорисливим зрадником. Але в самому тексті поеми гетьмана зображено щирим патріотом своєї батьківщини, готовим віддати життя боротьбі з тиранією. Саме такий образ гетьмана постає з епізоду, де Войнаровський згадує свою першу зустріч з дядьком, на якій обговорювали повстання проти царя. Рилєєвський Мазепа каже юному племіннику:

*Шаг этот дерзок, знаю я;
От случая всему решение,
Успех не верен, — и меня
Иль слава ждет, иль поношение!
Но я решился: пусть судьба
Грозит стране родной злосчастьем, —
Уж близок час, близка борьба,
Борьба свободы с самовластьем!*¹

Уривки з поеми, а потім і цілий твір (із суттєвими цензурними купюрами) публікували 1824 і 1825 року, і публіка зустріла цей твір дуже тепло. До його шанувальників належав Олександр Пушкін. Але звучали й критичні відгуки. У приватному листі за квітень 1825 року Павло Катенін, ще один вільнодумець, висланий з Петербурга задовго до повстання 1825 року, писав знайомому: «Все это копии с разных байроновских вещей, в стихах по новому образцу. Всего чуднее для меня мысль представить подлеца и плута Мазепу каким-то Катоном»².

У зауваженні Катеніна, що новий твір Рилєєва наслідує літературну манеру і настанови Байрона, був певний резон. Влітку 1819 року Байрон надрукував поему «Мазепа», яка одразу зажила світової популярності — козацький гетьман XVIII століття миттєво перетворився на романтичного героя. Утім, оригінальність Рилєєва проявилася у виборі головного персонажа (Войнаровського у Байрона ні словом не згадано) і в інтерпретації постаті Мазепа. Через образ гетьмана Рилєєв транслиував свої погляди на свободу

¹ Рилєєв К. Ф. Войнаровский // Рилєєв К. Ф. Полное собр. соч. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 213—214; Корнилович А. Жизнеописание Мазепы // Рилєєв К. Ф. Сочинения и переписка. — С. 91—96.

² Цит. за: Маслов В. И. Литературная деятельность К. Ф. Рилєєва. — К., 1912. — С. 317; Котляревский Н. Рилєєв. — С. 54—55, 117—121; Русская романтическая поэма. — М., 1985. — С. 113.

і тиранію. Списати на Байрона те, що Рилеєв поблажливо ставить-ся до Мазепи чи прославляє козацьких гетьманів загалом, можна лише частково. Наступні поезії Рилеєва не лишають у цьому жодного сумніву¹.

У 1821—1823 роках Рилеєв опублікував збірку віршів під назвою «Думи». Джерелом натхнення послужили «Історичні думи» Юліана Урсин-Немцевича, польського поета й історика, палкого поборника Конституції 1791 року і секретаря Тадеуша Костюшка, лідера польського повстання проти російської влади в 1794 році. Рилеєв з дитинства знав польську мову, а декабристські кола, до яких він належав, дуже приязно ставилися до польських патріотів, зокрема до Адама Міцкевича. Втім історичні пісні цього польського автора не єдине і не головне джерело натхнення Рилеєва. У вступі до видання «Дум» 1825 року він писав: «Дума, старинное наследие от южных братьев наших, наше руское, родное изобретение. Поляки заняли ее от нас. Еще до сих пор украинцы поют думы о героях своих — Дорошенке, Нечае, Сагайдашном, Палее, и самому Мазепе приписывается сочинение одной из них». Рилеєв ймовірно знав перше видання українських народних пісень, яке 1819 року надрукував у Петербурзі Микола Цертелєв, і перший твір модерної української літератури «Енеїду» Котляревського, стилізовану під фольклор пародію на Вергілія, вперше опубліковану в Петербурзі в 1798-му².

Є підстави вважати, що ще 1824 року Рилеєв ознайомився з новим захопливим джерелом про козацьку історію. Цей твір був відомий поету і деяким його друзям як «Історія Кониського». Його авторство приписували Георгію Кониському, архієпископу могильовському. Цілого тексту рукопису Рилеєв не мав. Повний список припадав пилом у бібліотеках нащадків козацької старшини десь на Чернігівщині, далеко на південь від імперської столиці. Однак Рилеєву трапилися уривки загадкового рукопису, і вони розпалили його романтичну уяву. Йому відкрився цілий світ козацьких героїв. Один з таких героїв, Северин Наливайко, до 1820-х років майже не фігурував не те що в західних, а й у російських та українських історичних творах. У двотомнику Дмитра Бантиша-Каменського, першій науковій спробі історії

¹ Про Мазепу як романтичного героя див.: *Babinski H. F. The Mazeppa Legend in European Romanticism.* — New York, 1974.

² Думи. Сочинение К. Рилеєва. — М., 1825. — С. vi; *Драгоманов, Михайло.* Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 156.

України, надрукованій 1822 року, Северину Наливайку приділено аж два речення. Лише «Історія Кониського» задовольнила інтерес читачів до подробиць Наливайкового життя. Докладна розповідь про його вчинки супроводжувалася текстами Наливайкових листів до польських королів. Мало який образ борців (читай — мучеників) за свободу Русі промовляв до сердець освіченої публіки початку XIX століття так, як Наливайків. Рилеев зробить Наливайка символом козацької свободи, завзяття і патріотизму¹.

Северин (Семерій) Наливайко, який став героєм козацьких літописців XVIII століття і зробив приголомшливу кар'єру у романтиків XIX століття, у свої часи був досить суперечливою постаттю. У 1593 році, перебуваючи на службі у князя Костянтина Острозького, Наливайко брав участь у придушенні повстання ще одного козацького ватажка Кшиштофа Косинського. Наступного року за домовленістю з Острозьким Наливайко очолив бунт козаків і селян, намагаючись відвести їх від маєтків свого патрона і спрямувати їхню лють і руйнівну енергію проти ворогів князя. Список ворогів починався з двох православних єпископів, які замислили церковну унію між православною митрополією на території Речі Посполитої і римським папою. 1596 року Берестейська унія стала реальністю, що спровокувало серйозний конфлікт, — багато хто вважав це порушенням прав православної церкви. Традиція зробила Наливайка першим мучеником за православну віру — 1597 року його схопили і стратили поляки².

Не дивно, що православні ченці і козацькі літописці дуже симпатизували Наливайку, але реальних історичних відомостей про нього вони майже не мали. Натомість в «Історії Кониського» було повно матеріалу, який надавався до творчого житку. Рилеев запозичив з цього рукопису деталі, яких не міг знайти деінде, зокрема згадки про Наливайкову столицю в Чигирині на річці Тясміні і його нібито близькі стосунки з Григорієм Лободою, ватажком запорозьких козаків. Однак ці деталі не відзначалися автентичністю. Лобода був суперником Наливайка, козаки стратили його за підозрою у співпраці з поляками. Чигирин справді стояв на річці Тясміні, проте став ко-

¹ Бантыш-Каменский, Дмитрий. История Малой России. — М., 1822. — Т. 1. — С. xxii.

² Див.: Леп'яко, Сергій. Козацькі війни кінця XVI століття в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 170—172; Плохий, Сергій. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К.: Критика, 2005. — С. 53—56, 140—143.

зацькою столицею лише через добрих півстоліття по смерті Наливайка. Але про те, що Рилеєв, зображуючи козацького ватажка, покладається на «Історію Кониського», свідчать не тільки деталі поеми, хай там які недостовірні, а й ідеологічний посил, переданий через образ Наливайка.

Саме під впливом «Історії Кониського» Рилеєв зображує Наливайка не просто людиною, готовою померти за свободу свого народу, а й поборником рівності й братерства сусідніх народів:

*Козак в союзе с ляхом был,
Как вольный с вольным, равный с равным.
Но все исчезло, как призрак.
Уже давно узнал козак
В своих союзниках тиранов¹.*

Уявлення про рівноправний союз козаків і поляків прямо випливає з апокрифічного Наливайкового листа королю, поданого в «Історії Кониського». Наливайко заявляє, що Королівство Польське чи Велике князівство Литовське ніколи не завойовували руський народ, він «добровольно соединился на одинаких и равных с ними правах и преимуществах». Далі він пише, що поляки ці права постійно порушували, зокрема запровадивши церковну унію. Згідно з «Історією Кониського», лише після поразки і страти Наливайка поляки почали називати православних «схизматиками» і віддали православні церкви євреям, які радо видобували зиск з цієї ситуації і виставляли православним захмарні ціни за користування своїми ж храмами².

Твердження, що євреї тримали ключі від православних церков, згодом стало гаслом записних антисемітів у Російській імперії. У незавершеній віршованій драмі «Богдан Хмельницкий» (1825) Рилеєв використав цю деталь, щоб підкреслити, яких утисків зазнавали козаки від польської влади перед повстанням 1648 року, жертвами якого стали десятки тисяч євреїв. Рилеєв виказав знайомство зі ще одним епізодом «Історії Кониського» — описом перемоги козаків над польським військом під час так званої «Тарасової ночі». Цей епізод 1620-х років, так

¹ Рилеєв К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // Рилеєв К. Ф. Полное собр. соч. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 250.

² Див.: Історія Русовъ. — С. 35—41, тут 36.

ЕПІЛОГ

Десятого травня 2009 року пасажери поїзда Київ—Москва, який зупинився на паспортний контроль у Брянську, стали свідком дивної сцени. Російські прикордонники зняли з поїзда непоказного чоловіка років п'ятдесяти. Паспорт відібрали. Чоловіка оголосили персоною нон грата і не пустили в Росію, де він прожив майже усе життя. Причини не пояснювали, але незадовго до того на одному з провладних сайтів з'явилася стаття зі звинуваченнями в антидержавній діяльності на адресу московського бібліотекаря Юрія Кононенка — так звали цього пасажера. Зокрема, йому закидали нелегальне ввезення підривної літератури і випуск у Москві аудіокнижки на основі «Історії русів»¹.

По останньому пункту Юрій Кононенко справді був винний. 6 жовтня 2007 року він організував презентацію аудіоверсії «Історії русів» у Бібліотеці української літератури, що поблизу станції «Ризька» одразу за кільцевою лінією московського метро. Аудіокнижку створив Віктор Марченко, професор фізики одного з московських вишів. Організатори презентації мали всі підстави для гордості: 1991 року цей твір було перевидано в Києві, в інтернеті викладено оригінальний текст і переклад Драча, а тепер «Історія русів» нарешті зазвучала живим голосом. Оголошення про презентацію з'явилося на московському сайті «Кобза», і мало хто з присутніх того вечора міг запідозрити, що в цьому є щось нелегальне або підривне. Вони помилялися².

Через кілька днів після презентації Юрія Кононенка звільнили з посади завідувача відділу бібліотеки. Почалася істерика у пресі, презентацію аудіокнижки наводили як приклад підривної діяльності

¹ Українцям забороняють в'їзд у Росію (<http://upi.org.ua/news/2009—05—15—7037>); *Мариничева, Елена*. Почему Юру Кононенко не пустили в Москву? (<http://emarinicheva.livejournal.com/81399.html>).

² «История Русовъ» (М., 1846), «История Русів» (пер. І. Драча) // *Ізборник. Історія України IX—XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації* (<http://litopys.org.ua/istrus/rusiv.htm>); *Безпалько, Богдан*. У суботу 15-го жовтня у Бібліотеці української літератури у Москві (<http://kobza.com.ua/content/blogcategory/51/86/50/50>).

Кононенко. Уродженець України Роман Манекін, який після розпаду СРСР прийняв російське громадянство і став одним із чільних російських коментаторів української тематики і російсько-українських стосунків, звинуватив Кононенка в розпалюванні національної ворожнечі і відзначив його роль у створенні цієї аудіокнижки. Цитуючи «Происхождение украинского сепаратизма» Миколи Ульянова (1966), Манекін заявляв, що «Історія русів» — це маніфест українського націоналізму. «Все, что казачество за сто лет гетманского режима наговорило, накричало на радах, написало в “листах” и универсалах — не пропало даром, — цитував Манекін Ульянова. —...Но уже давно выделился среди этих апокрифов один, совершенно исключительный по значению, сыгравший роль Корана в истории сепаратистского движения... Речь идет об известной “Истории Руссов”»¹.

Незважаючи на протести, Юрія Кононенка так і не поновили на посаді і назад у Росію до сім'ї не пустили. Чи законно діяли російські правоохоронці? Невже він справді загрожував безпеці російської держави? Відповіді на ці питання, принаймні частково, залежать від того, чи вважати автора (або групу авторів) «Історії русів» пропагандистом українського націоналізму і ненависті до Росії, як це стверджували ті, хто вів кампанію проти Кононенка. У попередніх розділах ми вже продемонстрували, що це не так.

Коротка відповідь на це питання: автор «Історії русів» не був українським націоналістом і Росію не ненавидів. Модерного українського націоналізму ще не існувало. Аналіз тексту «Історії русів» та життєвого шляху людей шираївського кола показав, що «продюсери» та читачі «Історії русів» намагалися виторгувати козацькій старшині найкращі умови в рамках Російської імперії, а не поза нею. Розлога відповідь набагато складніша, з нюансами. Я спробую її сформулювати, розглянувши «Історію русів» у кількох ширших контекстах. Перший контекстуальний рівень — модерне націєтворення; другий — історія імперій та імперського прикордоння; третій — роль історичних міфологій у формуванні та функціонуванні національної ідеології.

¹ Манекін, Роман. Библиотека украинской литературы в Москве — филиал украинских националистов?, 22 октября 2007 г. (www.kreml.org/opinions/16355553?mode=print). Пор.: Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма. — М., 1996. — С. 104. Кононенко, Юрій. Жанр політичного доносу живий (<http://kobza.com.ua/objednannja-ukrajincivrosiji/1888-zhanr-politychnogo-donosu-zhyvyj.html>).

«Історія русів» має складну будову і кілька смислових шарів, але добре вписується у класичні схеми розвитку модерних націй. Цей твір уперше з'являється в часи, коли, за схемою розвитку національних рухів Мирослава Гроха, український національний проект вступив у першу з трьох стадій — стадію збирання спадщини. 1818 рік — рік першого датованого списку «Історії русів» — виявився дуже важливим для українського національного руху. Того року Олексій Павловський видав першу граматику модерної української мови. Наступного року Микола Цертелєв надрукував першу збірку українських пісень, а Іван Котляревський, автор «Енеїди», написав перші українські п'єси. Протягом якихось двох років з'явилися великі літературні твори місцевим просторіччям, грамика цього просторіччя і збірка фольклору — важко уявити вдаліший момент для появи «Історії русів». Вона стала важливим історіографічним доповненням до літературного, лінгвістичного та фольклорного компонентів українського національного «пробудження»¹.

«Історія русів» ідеально вписалася в перший етап українського національного відродження не тільки часом своєї появи. Вимогам моменту прекрасно відповідав жанр цього твору. Автор не приховував наміру написати національну історію, яка звеличить народ-націю та її подвиги. Героєм свого твору він зробив руську, тобто малоросійську чи то пак козацьку націю. Множинність назв допомогла перетворити історію козаків як політичного організму і корпорації, ототожнених з Гетьманатом, Україною і Малоросією, на історію окремої нації. За цим процесом стояв не тільки автор «Історії русів»: козацькі літописці XVIII століття вже писали про «козацький малоросійський народ» або й націю. Новизна «Історії русів» полягала не просто в наголошуванні національного елемента наративу, а й в ототожненні народу-нації з етнічною групою у протиставленні до численних «інших».

На початку XIX століття дворянство північної частини колишнього Гетьманату зіткнулося з конкурентами, які мали виразну етнічну фізіономію. Крім старовірів-великоросів, які жили в цьому регіоні

¹ Див.: Павловский, Алексей. Грамматика малороссийского наречия. — СПб., 1818; Цертелєв, Николай. Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб., 1819; Энеида. На малороссийский язык переписованная И. Котляревским. — СПб., 1798; Кирдан, Борис. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. — М., 1974; Грабович, Григорій. До історії української літератури. — К., 1997. — С. 316—332; Субтельний О. Україна: Історія. — К.: Либідь, 1993. — Вид. 3-тє. — С. 279—305.

з початку XVIII століття, колишня козацька еліта після поділів Польщі запізналася зі шляхтою сусідньої Могильовської губернії та єврейськими торгівцями й підприємцями, які переселялися в Гетьманат на початку XIX століття. Автор «Історії русів» писав про «природных» малоросів, великоросів, поляків і євреїв і тим самим активно утверджував етнічну особність свого народу. У результаті він створив класичний національний наратив: національні перемоги приписувалися героїчним вчинкам природних малоросіян, а поразки — диявольським підступам чужинців.

Але навіть це не робило стародубського автора модерним націоналістом. З одного боку, розглядаючи велико- і малоросів як окремі народи, що їх розділяють не тільки адміністративно-юридичні кордони Російської імперії, а й етнічність, він робив суттєвий крок уперед порівняно з такими попередниками, як Семен Дівович, автор «Разговора Великороссии с Малороссиею» (1762). З другого боку, шлях від станової до етнічної концепції нації він до кінця не пройшов. У соціальному плані руська нація «Історії русів» — це нація козацької старшини та їхніх нащадків-дворян, народні маси це поняття охоплювало вряди-годи. Автор «Історії русів» — перший у довгому шерегу українських інтелектуалів, які мусили якось дати раду релігійній та етнічній спорідненості українців і росіян, підкреслюючи водночас їхню окремішність. Він наголошував на відмінностях у той самий час, коли зробив спорідненість своєю головною зброєю — стверджував, що козаки мають першість перед великоросами у правах на руську спадщину, і присоромлював останніх за те, що ті не надають рівного статусу братам-малоросам.

Феноменальна популярність «Історії русів», якою захоплювалися такі літературні титани, як Кондратій Рилєєв, Олександр Пушкін, Микола Гоголь і Тарас Шевченко, пов'язана з двома особливостями твору. По-перше, з пропагованими чеснотами, серед яких були патріотизм і боротьба з іноземними гнобителями. По-друге, з історіографічним стилем, який підкреслював героїчні вчинки предків і тим самим апелював до чутливої на героїку епохи Романтизму. Жодному іншому історичному творові епохи не вдалося поєднати ці два чинники, а саме вони принесли «Історії русів» приголомшливий і неминучий успіх.

На текст працювало й те, що він видавав себе за автентичне і надійне джерело — його, мовляв, писали покоління ченців, а відредагу-

вали такі знамениті люди, як Кониський і Полетика. Жанр історичної містифікації давав авторові фору перед конкурентами — «Историей государства Российского» Миколи Карамзіна (1818) та «Историей Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського (1822). Їхнім творам бракувало не тільки «вільнолюбних ідей», а й драматизму та деталей «Історії русів», автор якої не губився при дефіциті джерел. Зберігаючи маску автентичності, він міг додавати інформацію, вводити одних персонажів і підправляти інших. Він вкладає в уста своїх персонажів довгі промови, і ті висловлюють небезпечні політичні ідеї, звільняючи автора від відповідальності.

Взірцем історичного нарративу для стародубського автора служать не історичні твори Михайла Ломоносова, Василя Татіщева, Михайла Щербатова чи Івана Болтіна — усі вони покладаються на сухі літописи, а тому здаються нудними читачам романтичної епохи. Він бере приклад з неросійських зразків. Зокрема, з козацьких літописів початку XVIII століття — їхні автори наслідували гуманістичну історіографічну традицію, любили героїчні історії та сцени битв, а мотиви і почуття дійових осіб пояснювали, вкладаючи в їхні уста вигадані промови. На кінець XVII століття у Західній Європі традиції гуманістичної історіографії майже відмерли, але на східній окраїні континенту збереглися й повернулися, якраз коли Романтизм відродив інтерес до героїчних вчинків та пристрасних промов. На автора «Історії русів» вплинула також французька історіографія Просвітництва і раннього Романтизму. Він знав твори Вольтера, якого не раз цитував, і прекрасно орієнтувався в історії козаків Жана-Бенуа Шерера. Російський переклад «Літопису Малоросії» Шерера став предтечею «Історії русів» у плані мови, літературного стилю, трактування окремих подій і, не останньою чергою, певних політичних ідей.

Ідеї та літературні прийоми Просвітництва і раннього Романтизму проточувалися на сторінки «Історії русів» не тільки через твори західних істориків і письменників. Анонімний автор був обізнаний з тогочасним російським політичним і літературним дискурсом, що формувався під сильним впливом французьких філософів, і знав твори перших російських романтиків, наприклад «Громвал» Гавриїла Каменева і «Марьину рощу» Василя Жуковського. Крім західних впливів, на «Історії русів» позначилися й місцеві джерела, що підкреслювали чесноти патріотизму та станові права і свободи. Усі ці чинники долучилися до того, що «Історія русів» наголошувала на боротьбі

за національну свободу, опорі тиранії, важливості права, вірі в розум як керівному принципі історичного розвитку.

Важлива роль нації в «Історії русів» — добрий приклад симбіозу ідей дореволюційної французької історіографії з місцевою традицією козацького літописання. «Літопис Малоросії» Шерера являв собою радше історію нації, аніж соціального стану чи держави. Так само й «Краткое описание о козацком малороссийском народе» Петра Симоновського (1765). Те саме давала «Історія русів»: стара нація козацької старшини стала нацією малоросійських дворян, добре ознайомлених не тільки з останніми західними тенденціями, а й з глибокими інтелектуальними традиціями своєї батьківщини¹.

Крім історії модерного націєтворення, користь для розуміння «Історії русів» та її епохи дає імперський контекст. Він допомагає пояснити особливості «Історії русів», що їх пропущено, маргіналізовано або хибно витлумачено у працях дослідників пам'ятки, які послуговувалися винятково національною парадигмою. Як ми вже переконалися, «Історію русів» було створено в середовищі спадкової старшинської еліти, прекрасно інтегрованої в Російську імперію. Ця еліта переймалася втратою традиційних прав та привілеїв і хотіла покращити умови входження в імперський політичний та соціальний простір. Імперія розширювалася, колишнє прикордоння перетворювалося на серцевину країни, старі внутрішні кордони зникали, тому просвітницький проект централізації і стандартизації вимагав скасування особливих прав і привілеїв, що їх мали окремі стани-корпорації і території. Опір цьому проекту — суть «Історії русів». Обидві сторони дискусії говорили мовою Просвітництва, але використовували її по-різному: одні

¹ Про гуманістичну традицію в європейській історіографії див.: *Grafton, Anthony*. What Was History? The Art of History in Early Modern Europe. — Cambridge, 2007. — P. 189—125. Про розвиток ранньомодерної української історіографії див.: *Козум З.* Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу // *Козум З.* Коріння ідентичності. — К.: Критика, 2004. — С. 133—166; *Kohut Z.* Origins of the Unity Paradigm: Ukraine and the Construction of Russian National History (1620—1860) // *Eighteenth-Century Studies* 35. — No. 1 (2001). — P. 70—76; *Plokhly S.* The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. — Cambridge, 2006. — P. 161—202, 299—353; *Plokhly S.* Ukraine and Russia: Representations of the Past. — Toronto, 2008. — P. 4—48; *Sysyn, Frank.* The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // *Harvard Ukrainian Studies* 14. — Nos. 3—4 (1990). — P. 593—607; *Sysyn F.* The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600—1945.* — Edmonton and Toronto, 2003. — P. 108—143.

підкреслювали раціональність та імперську централізацію, інші, навпаки, — права та свободи колишніх підданців, які тепер перетворювалися на громадян.

Політичний, соціальний і культурний дух централізаторської імперії не міг не вплинути на ряд важливих особливостей «Історії русів». Наприклад, на мову, якою написано цей твір, тобто російську мову української еліти кінця XVIII — початку XIX століття. Вона відрізнялася від мови столичних літературних салонів і була сильно позначена військово-бюрократичною лексикою (ознака імперського досвіду козацької еліти) та українським просторіччям, притаманним старшинському оточенню та козацькій історіографічній традиції. Дедалі більший вплив російської мови, помітний в «Історії русів», свідчив про нову культурну ситуацію в Гетьманаті, де проявлялися всі ознаки культурно-колоніальної ситуації. Російська мова «Історії русів» (на відміну від української мови «Енеїди» Котляревського) пов'язувала спадкову козацьку еліту з російським імперським ядром, але відділяла її від власного народу. Вона ідеально відповідала політичній та культурній програмі старшини — інтегруватися в імперію. Російська мова сприяла фантастичному успіхові «Історії русів» і в малоросійського дворянства, і в російського читача, але вони по-різному інтерпретували цей текст. Перші розуміли й засвоювали національну ідею твору, а другі передусім бачили в «Історії русів» важливий історичний інструмент у боротьбі за лібералізацію самодержавного режиму.

Важко, а то й неможливо зрозуміти також головні історичні аргументи «Історії русів» поза імперським контекстом. Автор заявляв претензії на фундамент історичної ідентичності імперії — саму назву і спадщину Русі. Він не просто називав козаків руським народом, а й викладав історію своєї батьківщини (у назві твору — Малої Росії) яко частину загальноросійської історії. Такий підхід було заявлено в передмові до «Історії русів», відповідна течія домінувала в українській історіографії все XIX століття. Її представники, від Дмитра Бантиша-Каменського до Миколи Маркевича і Миколи Костомарова, намагалися вписати історію України в загальноросійський контекст. Відкидаючи назву «Україна» та наголошуючи на руському походженні і першості козаків, анонімний автор намагався покінчити з тим, що Малоросію підпорядковують Великоросії. Він озвучував від імені своєї нації заявку на киево-руську історію і підкреслював, що назву «Русь»

та руську історію у козаків украли — цим він не підривав імперський наратив, а перегравав його з метою поставити свій народ у центрі імперського міфу.

Отже, козацька Русь на сторінках «Історії русів» переважає Великоросію в історичному плані; мало того, вона більш російська, ніж самі росіяни. Ця думка працювала на політичну й соціальну програму спадкової старшинської еліти і відповідала домінантному курсу в російській історичній уяві того періоду: Київ і Наддніпрянщину уявляли коліскою російської держави й нації, а жителів цього регіону вважали єдиним справжнім прикладом російськості, не зіпсованим часом та іноземним впливом. Те, що українські козаки в «Історії русів» — це справжні руси, або росіяни, спантеличувало наступні покоління читачів, які жили в епоху ексклюзивістських національних ідентичностей і мусили якось узгоджувати руську термінологію автора зі словами про особний характер козацької нації.

Через свою амбівалентність «Історія русів» стала стартовою точкою багатьох історіографічних екскурсів, які призводили до різних національних наративів. Вона добре працювала і в імперському (загальноросійському та малоросійському), і в українському національному історіографічних дискурсах залежно від того, які особливості тексту виділяли окремі дослідники. Випади анонімного автора проти поляків вважали доказом його російськості, а з того, що він відкидав назву «Україна», робили висновок, що він вірив у єдність руської нації. І навпаки: глорифікацію козаків й огуду на адресу царських підданців-великоросів вважали ознакою української ідентичності автора.

Як видно з тексту «Історії русів» та нашої розповіді про стародубську групу «незвичних підозрюваних», автор трактату навряд чи був принциповим противником імперій чи імперського правління як такого. Він зберігав лояльність до правлячої династії, але водночас боронив права і привілеї козацької нації. Промовиста ілюстрація — авторський вибір героїв і негідників. Найпозитивніший персонаж «Історії русів» — гетьман Богдан Хмельницький. Козацька еліта після поразки 1709 року відродила справжній культ Богдана, гетьман став ідеальним символом лояльності до імперії та непорушності прав і привілеїв, наданих козацькій державі російськими царями. Гетьман Іван Виговський, який по смерті Хмельницького повстав проти царя, навпаки, став одним з найбільш негативних персонажів наративу. Автор трактує права і привілеї, отримані Виговським від поляків, особливо

під час Гадяцьких статей, з повагою, ба навіть із захопленням, але самого гетьмана засуджує.

Що стосується Івана Мазепи, автор висловлює свою позицію дуже неохоче, Мазепа у нього ні герой, ні зрадник. Мазепинську дилему розв'язує історія Павла Полуботка — він помирає, захищаючи права своєї нації, але не повстає проти царя. Незалежницькі заклики Мазепи не знайшли розвитку в історіографічній та політичній думці й лишилися латентною загрозою імперії. Безпосередня мета автора була інша — виторгувати в імперській владі якнайвигідніші умови. Тому його критика адресувалася не Петру I чи Катерині II, а царедворцям на зразок батурицького ката Олександра Меншикова¹.

Якщо стародубський автор або група співавторів справді були лояльні до імперії і просто хотіли для своєї нації кращих умов, то навіщо їм ховатися за прізвищами двох українських знаменитостей минулого століття? Традиційна відповідь на це питання — «вільнолюбний» характер нарративу, який конфліктував з панівними ідеологічними тенденціями в імперії, негативний портрет великоросів, м'яке потрактування «зрадників» на зразок Івана Мазепи і двозначне ставлення до російських монархів. Усе це схоже на правду, але ховати своє ім'я автора спонукали не тільки і не стільки політичні ризики. «Історія русів» — продукт містифікації. Автор удавав, ніби твір написано в монастирі, і прикривався особою Кониського не тільки щоб приховати сліди, а й щоб легітимізувати свій твір і надати йому авторитетності, яку навряд чи могло забезпечити його власне ім'я.

Це більш-менш поширена практика в епоху раннього Романтизму, багату на історичні й літературні підробки. У контексті дедалі гострішого конфлікту між імперською і національною ідентичностями підробки служили інструментом перерозподілу історичного простору, у якому домінували імперії. Давнє мистецтво містифікації стало

¹ Про головні тенденції української історіографії XIX століття див.: *Koznarsky, Taras. Izmail Sreznevsky's Zaporozhian Antiquity as a Memory Project // Eighteenth-Century Studies* 35. — No. 1 (2001). — P. 92—100; *Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.)*. — Х., 1996; *Плохий С. Великий перелік: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. М. Климчука*. — К.: Критика, 2011. — С. 35—217; *Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*. — К.: Laurus, 2012; *Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. — Edmonton, 1992. — P. 165—213; *Velychenko S. Rival Grand Narratives of National History: Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's Past (1772—1991) // Österreichische Osthefte* 42 (2000). — P. 139—160; *Журба О. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції*. — Дніпропетровськ, 2003.

одним зі способів підкріпити престиж бездержавних націй у конфлікті з набагато потужнішими імперськими конкурентами.

«Історія русів» мала всі ознаки національної містифікації. Її справедливо порівнювали з такими класичними взірцями жанру, як балади Осіана, написані Джеймсом Макферсоном у 1760-х роках, та історичні підробки Вацлава Ганки, які з'явилися в габсбурзькій Богемії на початку XIX століття. Рішення автора «Історії русів» написати твір імперською мовою відображало не тільки колоніальний статус української культури в Російській імперії, а й загальну європейську практику продукування національних містифікацій. Макферсон опублікував Осіана англійською і заявляв, що це переклад з гельської. Він зробив зворотний переклад на гельську тільки після того, як з'явилися сумніви в автентичності його текстів. Ганка надрукував свої «знахідки» і мовою «оригіналу», і в німецькому «перекладі». В усіх трьох випадках твори адресувалися домінантним «іншим» англо-, німецько- і російськомовним елітам і читачам у територіальному ядрі імперії. Спочатку мова збила імперський загал з пантелику. Російські читачі захоплювалися «Історією русів» і не одразу помітили антиросійські настанови твору, так само й англійці умлівали від Осіана і тільки згодом розшифрували його прощотландську мораль.

Суть усіх цих трьох містифікацій однакова: шотландська, чеська і козацька руська нації не поступалися, а то й перевершували домінантні імперські нації в культурному й історичному плані. Але ця вищість обмежувалася винятково сферою культури. Політичного виклику цілості імперії тут не було. У своїх історичних творах Макферсон підтримував англійсько-шотландську унію (1701). Так само й у текстах Вацлава Ганки не було якоїсь антиімперської програми. Ці автори боролися не за національну незалежність, а за те, щоб відповідні національні еліти отримали краще місце в імперській культурній ієрархії, і саме для цього перетлумачували історію та переігравали культурні стосунки.

Подібно до творів Макферсона і Ганки, «Історія русів» з'явилася в епоху культурного піднесення, жвавого інтересу до колекціонування історичних артефактів і збереження місцевої спадщини. Містифікації тієї епохи були відчайдушною спробою зберегти (неодмінно величну) місцеву традицію, інакше, мовляв, приречену на загибель. Українські антикварії 1810-х років, як і їхні шотландські колеги 1760-х, нарікали на брак історичних джерел і сумували за втраченими руко-

писними скарбами. Вони сподівалися на диво, на те, що знайдеться національний Гомер, і щось таке справді сталося. Мрії реалізувалися у формі «підробок-реконструкцій» — нових літературних та історичних текстів, які охоплювали, здавалося, втрачені частини національного наративу. «Підписи» Осіана в Шотландії й Кониського в Україні легітимізували ці твори, давали їм потрібний авторитет і привертали увагу. Мало хто піддавав сумніву легітимність цих містифікацій, хіба що критики належали до нації, яка нічого не виграла від таких підробок. Англійські та ірландські автори викрили самозванство Макферсона до того, як його «літературний злочин» визнали шотландці. Так само «Історію русів» ненадійним історичним джерелом першими оголосили росіяни¹.

Романтизм зробив появу «підробок-реконструкцій» не тільки можливою, а й бажаною, до певної міри навіть легітимною. Означення «підробка» й «підробник» подобаються читачам і часто фігурують на обкладинках книжок, присвячених містифікаціям кінця XVIII — початку XIX століття. Але вони потребують уточнень, інакше не дають правильного уявлення про культурну роль цього явища.

Попит на «обман» існував у всій Європі, мало того, виробництво містифікацій активно підтримували. Единбурзькі друзі й покровителі фінансували експедицію Макферсона в Хайленд для збирання «шотландського» фольклору. Вацлав Ганка, публікатор Краледворського і Зеленогорського рукописів, знайшов тепле місце у Празькому національному музеї, заснованому чеськими аристократами. Маєтки багатих стародубських поміщиків, причетних до «Історії русів», стали стартовим майданчиком цієї містифікації — саме звідси вона почала свій тріумфальний шлях.

Не дивно, що автори містифікацій враховували не тільки культурні потреби свого народу, а й історичні інтереси та вподобання своїх меценатів. Макферсон придумував давні (і, зайве казати, фальшиві) родоводи своїм шотландським покровителям. Франтішек Палацький,

---

¹ Про історію містифікацій і твори, згадані у вступі до цієї книжки, див.: *Baines, Paul*. The House of Forgery in Eighteenth-Century Britain. — Burlington, 1999; *Russett, Margaret*. Fictions and Fakes: Forging Romantic Authenticity, 1760—1845. — Cambridge, 2006. Про вплив поезії Макферсона на розвиток романтизму див.: *The Reception of Ossian in Europe / Howard Gaskill*, ed. — Cardiff, 2004. Про рецепцію Осіана в Російській імперії див.: *Левин, Юрий*. Оссиан в русской литературе: конец XVIII — первая треть XIX века. — Л., 1980. Про функції історичних підробок у Центрально-Східній Європі див.: *Грабович, Григорій*. Слідами національних містифікацій // Критика. — 2001. — № 6. — С. 14—23.

ще один клієнт щедрих богемських аристократів і батько чеської національної історіографії, «довів» безсумнівне богемське походження свого покровителя графа Каспара Марії Штернберга. На цьому тлі епізоди «Історії русів» — наприклад, вигадана генеалогія Худорб чи різного роду сімейні перекази стародубської шляхти — не видаються такою вже екзотикою.

Важко не помітити певних паралелей між стародубськими поміщиками, які сприяли створенню й поширенню «Історії русів», та богемськими аристократами, які брали участь у культурних справах і створили сприятливі умови для підробок Вацлава Ганки. Обидві ці групи стали жертвами імперських реформ, розпочатих «освіченими тиранами» XVIII століття і продовжених їхніми наступниками. У чеському випадку це реформи імператриці Марії-Терези та її сина Йосифа II; в українському — новації Катерини II, Павла I та Олександра I. Обидві імперії скасовували старі регіональні права й привілеї землевласницької еліти та підривали її соціально-економічну базу, намагаючись покращити долю селян-кріпаків. Мало того, конкуренти з часом відтіснили чеську й українську еліти, колись дуже впливові при віденському і петербурзькому дворі. При габсбурзькому дворі у першій половині XVIII століття богемців потіснили італійці. Українці втратили вплив при російському дворі після смерті князя Безбородька. Невдахи мусили повернутися додому та об'єднатися з місцевими патріотами, які завжди опиралися імперській централізації.

Звісно, між цими двома елітами існували суттєві відмінності. Богемські аристократи мали набагато кращі позиції, були куди заможніші й почали націєтворчу діяльність раніше за шляхтичів-козаків. Вони створили національні інституції (деякі існують понині) і тим самим заклали академічні й культурні підвалини модерної чеської нації. Козацька аристократія та шляхта була набагато слабшою, а її внесок у націєтворення, принаймні спочатку, набагато скромнішим. Місцеві дворяни не розбудували жодної інституції і не брали бібліотекарями чи архівістами у свої маєтки людей калібру Палацького — вони чекали цього від імперії. Але їм вдалося скористатися незавершеністю централізації в Росії. У Габсбурзькій імперії місцеве урядування забрали в аристократії і передали імперським чиновникам, а в Російській імперії дворяни й далі контролювали центри місцевої влади, протидіючи через них наступу Петербурга.

«Історія русів» почала свій тріумфальний похід у широкий літературний світ з благословення предводителя місцевого дворянства¹.

Особливо важливий для нас момент — чеське і українське дворянство одностайно захоплювалося місцевою історією: у чеському випадку — Королівством Богемія, в українському — козацьким Гетьманатом. Обидві групи великою мірою покладалися на вигадані історії й долучилися до становлення модерних національних ідентичностей. В обох випадках перехід до нової ідентичності відбувався на тлі кризи старої станової ідентичності. Це було особливо помітно в Гетьманаті. Як завважила Лія Грінфелд про російську національну ідентичність, «національність вивищила кожного члена нації і давала майже абсолютну гарантію від втрати цього статусу [...]. Дворянство можна було відібрати, [...] національність — ні. Націоналізм забезпечував людині якийсь мінімум безумовної гідності, на який вона завжди могла розраховувати». За цією логікою, колишній козацькій старшині, чий дворянський статус імперська влада ставила під сумнів або скасовувала, нічого не лишалося, як озброїтися національним нарративом, утіленим в «Історії русів». На відміну від чеського дворянства, козацька старшина не мусила якось узгоджувати свою станову ідентичність з національною, — обидві були козацькими, обидві закоріненими у величому минулому, яке тільки й чекало на те, щоб його відкрили. «Історія русів» вдало поєднала і поставила на службу цьому амбітному проекту просвітницький культ розуму і щедру уяву епохи Романтизму².

Національні містифікації кінця XVIII — початку XIX століття дали сильний поштовх до створення модерних національних ідеологій. Подібно до відпрацьованих ступенів ракети (якщо розвивати образ, вжитий Іваном Драчем стосовно «Історії русів»), містифікації можна було відкинути, щойно вони виконали свою функцію. Політ ракети тривав, її траєкторія більше не залежала від надій і сподівань тих, хто спроектував перший ступінь. Що б там автори історичних містифікацій не думали про імперії, національні міфології, запущені з їхньою

¹ Про чеське культурне відродження та роль дворянства див.: *Agnew, Hugh LeCaine. Origins of the Czech National Renaissance.* — Pittsburgh, Pa., 1993; *Krueger, Rita. Czech, German and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia.* — New York, 2009; *Cooper, David L. Creating the Nation: Identity and Aesthetics in Early Nineteenth-Century Russia and Bohemia.* — DeKalb, Ill., 2010.

² *Greenfeld, Liah. Nationalism: Five Roads to Modernity.* — Cambridge, Mass., 1992. — P. 220, 253.

допомогою, в кінцевому підсумку підважували й руйнували імперську владу.

Поширення й рецепція «Історії русів» — типовий приклад формування, реконструкції та модифікації національних міфологій. «Історія русів» допомогла націоналізувати козацький міф, коріння якого можна простежити до початку XVII століття, коли православні ієрархи Речі Посполитої шукали підтримки козаків у боротьбі з пропагандою Римом і поляками церковною унією. Вони вихваляли козаків, яко нащадків київських князів, захисників від турецької напасті, вірних синів православної церкви. У XVIII столітті козацький міф набув нових ознак. Літописи тепер писали не православні ченці, а гетьманські канцеляристи, вони на перше місце ставили боротьбу козаків з польською владою й добровільний союз гетьманів з московськими царями. Козацька старшина перетворилася з військової еліти на станову корпорацію і потребувала козацького міфу для захисту прав і свобод, отриманих їхніми козацькими пращурами від російських монархів. Привілеї надано було козацькому війську, і наскільки нащадки зберігали козацьке ім'я та пам'ять про козацькі заслуги, настільки вони могли розраховувати і на збереження своїх привілеїв.

«Історія русів» звела до купи всі нитки козацького міфу. На сторінках цього твору козаки поставали нащадками киево-руських князів, мужніми оборонцями батьківщини від польського гноблення, вони заслуговували на особливе ставлення з боку російської держави, бо добровільно пішли під руку царя і воювали за імперію. Як ми вже побачили, за цим стояло бажання виторгнути якнайвигідніші умови інтеграції козацької еліти в Російську імперію. Саме для цієї мети трактат розвивав наявну вже в літописах XVIII століття думку, що козаки — це окрема нація; автор намагався реабілітувати дії української сторони до і після Полтави та підкреслював етнічну й культурну близькість руської нації козаків і великоруської нації царів. У своїй новій формі козацький міф цілком задовольняв вимоги моменту: пам'ять про Хмельницького запевняла владу в лояльності, а привид Мазепи нагадував про потенційне повстання проти імперії й ніби спонукав імперську владу визнати дворянський статус нащадків козацької еліти.

«Історія русів» зробила козацький міф привабливим для нового покоління українських інтелектуалів, але не могла довго контролюва-

ти їхню інтерпретацію цього міфу. Члени Кирило-Мефодіївського братства спершу прийняли козацький міф в оригінальній «історієрусівській» конфігурації, але невдовзі переформулювали його по-своєму. Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко підкресливали егалітарність козацтва. Дехто з цих інтелектуалів заперечував елітистські настанови «Історії русів» і вбачав у них поміщицький консерватизм. Наступне покоління українських активістів реабілітувало «Історію русів» як пам'ятку української політичної думки, але знову модифікувало закладений у ній козацький міф. Михайло Драгоманов вважав «Історію русів» першим проявом української ліберальної ідеології та доводив, що козацтву були притаманні демократичні інституції та практики, що поєднувало Україну з Європою й відрізняло від самодержавної Росії.

Російська революція 1917 року надала старому історичному міфу нового значення. Козацтво тріумфально повернулося в українську політику 1918 року — Всеукраїнський з'їзд хліборобів проголосив Павла Скоропадського гетьманом, а козацька символіка і традиції мали легітимізувати його владу. Елітистська версія козацького міфу, репрезентована «Історією русів», на короткий час перемогла егалітаристську. Однак соціалісти — лідери української революції — не збиралися здавати козацький міф класовим ворогам. Наприкінці 1918 року стався заколот, і гетьмана Скоропадського усунули від влади. Переворотом керував Симон Петлюра, колишній літератор та редактор. Тепер його називали верховним отаманом — цей титул апелював до козацької військової традиції. До цього міфу вдалися навіть більшовики: вони створили загони червоних козаків, але загравали з козацтвом недовго.

Радянська влада підозріливо ставилася до козаків та козацької історії, вона вбачала тут паралелі із заможним селянством, яке опиралося сталінській колективізації, а в українському випадку козаки ще й символізували місцевий націоналізм. Наприкінці 1930-х років влада реабілітувала Богдана Хмельницького: спершу його вважали представником ворожих правлячих класів, а потім він зайняв помітне місце в радянському пантеоні завдяки своїм антипольським заслугам та ролі у «возз'єднанні» України з Росією. Однак решту козацької міфології радянський історичний наратив згодом відкинув. На початку 1970-х років, коли надто самостійного Петра Шелеста, керівника республіканської компартії, усунули з посади за націоналістичний

ухил та ідеалізацію козацтва, дослідження козацької історії фактично опинилися під забороною. 1990 року козацький міф тріумфально повернувся у публічну сферу. Прекрасним приводом для цього стало святкування 500-ліття українського козацтва. Саме тоді повернулася до широкого читача й «Історія русів».

Незважаючи на гостру історичну полеміку, яка й далі точиться в українському суспільстві, козацький міф — єдиний компонент історичної пам'яті, який лишається недоторканим на рівні масової свідомості. У політичному плані козацький міф у сучасній Україні відрізняється від його репрезентації в «Історії русів». Тепер його головна функція — утверджувати історичну унікальність і незалежність України. Відповідно, він підкреслює інші моменти козацького минулого, не ті, що підкреслювала «Історія русів». У своїй сучасній інкарнації козацький міф відкинув антипольські й антиєврейські теми і не підкреслює більше культурну спорідненість із Росією. Однак багато елементів традиційної міфології лишилося, як-от популярність Богдана Хмельницького і глорифікація інших козацьких ватажків, зокрема Івана Підкови і Северина Наливайка. Козацький міф, що його український національний проект запозичив з «Історії русів» на початку XIX століття, лишається важливим компонентом української історичної та національної ідентичності¹.

Розвиток і модифікація козацької міфології засвідчує, що не всі національні традиції було «винайдено» будителями XIX століття. Як показав Ентоні Сміт, історичні міфи можуть бути адаптовані до різних обставин і набувати різного смислу в різних контекстах. Вони долають вибудовані дослідниками уявні кордони між модерними та домодерними націями. Козацький міф, уперше створений і пропагований в інтересах православної церкви і руської нації XVII століття, у XVIII столітті став наріжним міфом малоросійської нації, а звідти успішно перебрався в епоху модерного націоналізму. Роль у цьому процесі «Історії русів», перехідного тексту між домодерним і модерним націоналізмом, показує, що коли йдеться про історичні наративи, при переході від одного до іншого не відбува-

¹ Про розвиток козацької міфології в Україні і Росії див.: *Armstrong, John A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness; Plochy S. Tsars and Cossacks: A Study in Iconography.* — Cambridge, Mass., 2002; *Plochy S. Ukraine and Russia.* — P. 165—181, 196—212; *Syn F. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology // Social Research* 58. — No. 4 (Winter 1991). — P. 845—64; *Olson, Laura. Performing Russia: Folk Revival and Russian Identity.* — London, 2004. — P. 160—175.

ється революційних змін. Цей перехід потребує часу й відбувається поступово¹.

На завершення повернімося до справи Юрія Кононенка. Вважати «Історію русів» проявом модерного українського націоналізму чи підозрювати, що популяризація цієї книжки загрожує стабільності російської держави, — очевидний анахронізм. Але російським урядовцям здавалося інакше. Восени 2010 року було прийнято рішення ліквідувати громадську спілку «Федеральна національно-культурна автономія українців у Росії», віце-президентом якої був Юрій Кононенко. В останні дні грудня того року московська міська влада закрила Бібліотеку української літератури в Москві, хоча українське посольство запевняло, що в бібліотеці немає жодної забороненої чи підірвної літератури. Російську владу очевидно лякав привид Помаранчевої революції 2004 року в Україні. Вона побоювалася, мабуть, що тримільйонна українська діаспора може перейнятися «заразниками» ідеями київського майдану. «Історія русів» знову потрапила в історію. Упродовж усього XIX і XX століття ця пам'ятка асоціювалася (справедливо чи ні — інша справа) з ідеями громадянських свобод й утвердженням української ідентичності, і от на початку нового тисячоліття ситуація повторювалася².

Не варто, однак, уявляти цілковитими невігласами російських чиновників, які приймали рішення про переслідування Юрія Кононенка. Напередодні перепису населення 2010 року група місцевих патріотів у Ростові-на-Дону оприлюднила відеокліп, який агітував населення регіону називатися в анкетах «козаками». У цій реп-пісні йшлося про унікальну роль козаків на південному кордоні Росії, їхню величну історію й самобутню мову. І вся ця культурна окремішність опинилася тепер під загрозою, застерігали співаки. «Нас уважають на Кавказе

¹ *Smith, Anthony D.* The Ethnic Origins of Nations. — Oxford and New York, 1986. — P. 174—208. Про парадигму «винайдення національної традиції» див.: *Тревор-Роупер, Г'ю.* Винайдення традиції: горська традиція Шотландії // Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума і Т. Рейнджера; пер. з англ. М. Климчука. — 2-ге вид. — К.: Ніка-Центр, 2010. — С. 29—58. Про національні історичні наративи у Західній і Центральній Європі див.: *Berger, Stefan; Donovan, Mark; Passmore, Kevin.* Apologias for the Nation-State in Western Europe since 1800 // *Berger et al.* Writing National Histories: Western Europe since 1800. — London and New York, 1999. — P. 3—14.

² *Goble, Paul.* Moscow Seeks to Shut Down Ukrainian Cultural Autonomy Groups in Russia // *Kyiv Post.* — March 22, 2010 (www.kyivpost.com/blogs/blogger/469/post/5230); Після другого обшуку українську бібліотеку в Москві закрили // Інформаційне агентство УНІАН, 26 грудня 2010 (www.unian.net/ukr/news/news-413409.html).

и в Центральной России», — співали представники нової козацької нації. «В эру красного террора теряли силу. Из миллионов казаков остались сотни тысяч. Возрождаемся из пепла, скрипят могилы... У нас забрали наше право называться народом. Рассказывали, жгли, лишали славы. Тысячелетнюю историю сменили крестьянами. [...] Заслуги наших мореходов свели на нет. Кто знает, что Дежнёв казак, и с ним Ермак и Берингов. [...] В ком бурлит казачья кровь — национальность: казак!.. Наш национальный язык — балачка и гудор... Культурой нашего народа восхищалась Европа...»¹.

Невже на горизонті завиднілася нова козацька нація? Принаймні ясно, що ці співаки цілком оволоділи азами творення історичних міфологій, а інші націєтворчі рухи можуть послужити їм джерелом натхнення. 2000 року Павло Роберт Магочій, професор кафедри україністики Торонтського університету й інтелектуальний лідер русинського руху (цей рух вважає населення Закарпаття і суміжних регіонів Польщі і Словаччини не українцями, а окремою русинською національністю), надрукував збірку статей під назвою «Of the Making of Nationalities There Is No End» («Творенню нових національностей немає кінця»). Схоже, що тему нових національностей — руської, русинської чи козацької — справді не закрито. А отже, ця книжка, можливо, не тільки про минуле².

---

¹ Национальность: казак (www.youtube.com/watch?v=I6XSJKUwTpc&feature=player_embedded).

² *Magocsi, Paul Robert. Of the Making of Nationalities There Is No End. — Boulder, Colo., 2000. — 2nd edn.*

Додаток

КОЗАЦЬКІ РОДИНИ СТАРОДУБЩИНИ

БЕЗБОРОДЬКИ

Канцлер Російської імперії Олександр Безбородько (1747—1799) мав широкі родинні зв'язки в колишньому Гетьманаті. Він був дядьком графа Василя Кочубея, міністра внутрішніх справ Російської імперії (1819—1825), і Настасії Бакуринської, дружини Михайла Миклашевського. Його брат Ілля Безбородько одружився з Ганною Ширай. Саме в їхньому маєтку у Гриневі близько 1828 року було знайдено один із перших списків «Історії русів».

БОРОЗДНИ

Петро Бороздна (1765—1820), майор у відставці, маршалок дворянства Новозибківського повіту й дописувач «Вестника Европы», правнук Івана Бороздни і онук Антона Крижановського, двох старшин, які фігурують в «Історії русів». Сини Петра Бороздни Василь та Іван публікували свої літературні твори. Ще один син Микола, майбутній смоленський губернатор, взяв шлюб з дівчиною з роду Миклашевських. Донька Петра Бороздни Уляна була дружиною Степана Ширая.

ЛАШКЕВИЧІ

Іван Лашкевич (1765—1822), відставний секунд-майор, випускник Московського університету, перекладав з англійської, був правнуком Гната Галагана і онуком Григорія Галагана, прилуцьких полковників, виведених в «Історії русів». Його дружина Настасія Милорадович була правнучкою Павла Полуботка, одного з головних персонажів «Історії русів». Лашкевич був сусідом Миклашевських і Шираїв.

МИКЛАШЕВСЬКІ

Михайло Миклашевський (1757—1847), колишній генерал-губернатор і сенатор, правнук стародубського полковника Михайла Миклашевського, введеного в «Історії русів» з особливою повагою. Саме в його маєтку Олександр фон Бріген восени 1825 року бачив рукопис «Історії русів» і зібрав відомості про «історію Худорби». Миклашевські були пошлюблені з Безбородьками, Борозднами та Шираями.

РАДКЕВИЧІ

Яків Радкевич (1763—1830), учитель історії у стародубському повітовому училищі, був вірогідним власником списку російського перекладу «Літопису Малоросії» Жана-Бенуа Шерера, що його використовував автор «Історії русів». Він був знайомий з Михайлом Миклашевським і Петром Бороздною. Породичався з родиною Занковських, яка мала широкі зв'язки у Стародубському полку. Шурин Радкевича Андрій Занковський служив в Олександра Безбородька і був пов'язаний шлюбом з Миклашевськими. Брат другої дружини Занковського Михайло Лишень взяв за дружину дівчину з роду Шираїв.

ШИРАЇ

Степан Ширай (1761—1841), генерал у відставці, предводитель чернігівського дворянства, відомий популяризатор «Історії русів». Ширай був онуком Василя Гудовича, введеного в «Історії русів» у дуже позитивному ключі. Був пов'язаний з Миклашевськими, Галецькими і Скорупами, предки яких фігурують в «Історії русів». Через двоюрідну сестру Ганну Ширай-Безбородько був пов'язаний з Безбородьками. Зять Петра Бороздни.